

חמישים שנות לבטים

על תהליכים ומגמות בתכניות הלימודים בתורה שבעל פה

מאת: יהודה איזנברג

משרד החינוך והתרבות, אגף לתכניות לימודים
מדור הערכה ומחקר
ירושלים תשמ"ח

התוכן

הקדמה

תכניות הלימודים הנדונות בעבודה

1. מה כוללת תורה שבעל פה

מבוא
משנה
תלמוד
אגדה
מדרשי הלכה ואגדה
ספרות הפוסקים
ספרי השאלות והתשובות
דינים
תפילה
יהדות

2. מטרות ההוראה

מבוא
מיון המטרות

2.1 מצוות תלמוד תורה כמטרה עליונה

תלמוד תורה כערך עליון
מהי השפעת לימוד תורה?
מטרות לימוד תורה בבית הספר המודרני

סיכום

2.2 מטרות ההוראה בתחום הידע

בעיית בחירת החומר
 המטרות בתכניות הלימודים השונות
 אילו מטרות ידע כלולות בתכניות השונות?
 מסקנות

2.3 מטרות ההוראה בתחום פיתוח כשרים ומיומנויות

"חריף" ו"בקי"
 מטרות בתחום הכשרים והמיומנויות
 השוואת המטרות בתכניות השונות
 סיכום

2.4 מטרות ההוראה בתחום האמונה והרגש

מבוא
 ניתוח תכניות הלימודים
 סיכום המטרות לסוגיהן

3. תכניות הלימודים בתושב"ע

מבוא

3.1 תכניות הלימודים במשנה

מבוא

תכניות לבית הספר היסודי

תכנית המזרחי תרצ"ב
 תכנית תשט"ו
 תכנית תשכ"ח

תכניות לבית הספר התיכון

תכנית תשט"ז
 תכנית תשכ"ט-תשל"ב
 תכנית תשל"ט
 תכנית תשמ"ז

סיכום

3.2 תכניות הלימודים בתלמוד

מבוא

3.21 הקשיים בהוראת תלמוד

האם אפשר לדרג את התלמוד?
 מיון הקשיים בהוראת תלמוד
 מיון הקשיים בסוגיה התלמודית
 ניתוח הסוגיה "אילו מציאות שלו"
 מחקר על דרכי המו"מ התלמודי
 מחקר על סיבוך הדיון
 מסקנות

3.22 תכניות הלימודים בתלמוד**תכניות לבית הספר היסודי**

תכנית המזרחי תרצ"ב
 תכנית תשט"ו (תשכ"א)
 תכנית תשכ"ח
 תכנית תש"ם

תכניות לבית הספר התיכון

תכנית תשכ"ט
 תכנית תשל"ב
 תכנית תשל"ט

סיכום

3.3 תכניות הלימודים בדינים**תכנית לבית הספר היסודי**

תכנית המזרחי תרצ"ב
 תכנית תשט"ו – תשכ"ב

תכנית לבית הספר התיכון

תכנית תשכ"ח
 תכנית תשכ"ט
 תכנית תשל"ב
 תכנית תשל"ט
 תכנית תשמ"ד

סיכום

3.4 תכניות אינטגרטיביות בתושבע"פ

מבוא

האם אפשרית אינטגרציה

תכנית תשכ"ח

תכנית תשל"ג

.4 סיכום

דינים

משנה

תלמוד

ביבליוגרפיה

פתיחה

העיסוק האקדמי בפיתוח תכניות לימודים הוא מקצוע חדש, שהתפתח בארבעים השנים האחרונות. מספר רב של תכניות לימודים חדשות, בתחומים שונים, נתחברו בשנים אלה בישראל ובעולם כולו. הללו מיוסדות על עקרונות ועל רעיונות שעמדו לנגד עיני אנשי החינוך, מורים ומחנכים, שהכינו את תכניות הלימודים למערכות החינוך השונות.

אולם רק מעט נעשה במשך התקופה הזאת כדי לבחון ולהעריך את ההישגים ואת התוצאות מהפעלתן ומיישומן של התכניות הללו לאור המטרות והיעדים שהוצבו להן על ידי קובעי מדיניות החינוך. אף אותם המחקרים שנעשו בנדון לא זכו לפרסום, ועדיין רובה של תורה זו היא בבחינת תורה שבעל פה.

החיבור המונח לפנינו מנתח את התהליכים ואת השינויים שחלו בתכניות הלימודים בתורה שבעל פה בבתי-הספר הממלכתיים-הדתיים, בוחן את מידת מימושן של המטרות שהתכניות הציבו לעצמן, ובודק את השפעותיהן של התמורות בחברה הישראלית עליהן. לפיכך יש בו מן החידוש, והוא ראוי לעיון, ללימוד ולהוקרה.

תכנית הלימודים הראשונה בתורה שבעל פה הייתה מיוסדת, כדברי המפקח הראשי על בתי הספר של המזרחי, הרב יעקב ברמן ז"ל, על "תכנית של קודש, הנהוגה בחדרים ותלמודי תורה מן הטיפוס הישן" (נספח לתכנית, תרצ"ב). כמחצית השעות היו מוקדשות ללימודי קודש. בתכנית בולטת המגמה ללמד את דור הבנים את מורשת קהילות יעקב, להנחילם את ערכי היהדות הנאמנה ולחנכם כיהודים שומרי תורה ומצוות.

אולם עד מהרה התברר, כי את אשר יכול היה להרשות לעצמו ה"חדר", דהיינו לסמוך שהמאור הגנוז בתלמוד תורה ובגמרא יגדל דור של אוהבי תורה הדבקים במצוותיה, את זאת אין בית הספר הדתי המודרני אשר בו ומסביבו שוררת אווירה חברתית-מוסרית-תרבותית שונה לגמרי, יכול להרשות לעצמו. התלמיד מתעמת בבית הספר עם מערכת מקצועות לימוד כלליים, שיש בהם כדי למשוך את לבו ולהסיטו ממרכזיותם של לימודי הקודש, ומסביבו, בחוץ, הוא נתקל בחברה שהשקפת עולמה ומערכת ערכיה אינם עולים בקנה אחד עם תפיסת עולמה של היהדות, כפי שהוא לומד מהוריו וממוריו.

עובדה זו נתנה את אותותיה בתכניות הלימודים הבאות של תורה שבעל פה, חלו שינויים בחומר הלימודים, ושינויים אלה ממשיכים להיעשות בהתמדה ובהדרגה עד היום זה. כן ניתוספה למטרות וליעדים שהיו בתכנית הראשונה המגמה להכין את החניך לתמורות החלות בחברה הישראלית, להתמודדות עם מכלול בעיותיה של המציאות החדשה, המתהווה והמשתנה. יש לחשל את התלמיד נגד הפיתויים השליליים והרוחות החילוניות המנשבות בחוץ ולעזור לו להיקלט בחיי החברה היוצרת בישראל.

מפנה בתכניות הלימודים לתורה שבעל פה, שיש בו משום חידוש שדה הוראתה, מצוי בתכנית תשל"ג ובחברות לימוד והדרכה לתלמידים ולמורים שיצאו בעקבותיה. התכנית הזאת מושתתת על אינטגרציה של כל המקצועות בתורה שבעל פה – תלמוד, משנה, אגדה ודינים – בכל שנות הלימוד, על הוראת תורה שבעל פה לפי נושאים, על העדפת נושאים שיש בהם משמעות אקטואלית-ריאלית בחיי הצעיר ועל הבלטת אחד הממדים מן ההלכה (תלמוד, משנה, דינים) או מן האגדה, בהתאם לאופיו של הנושא.

אולם אין תכנית לימודים שאפשר לומר עליה "כזה ראה וקדש!" כל תכנית טעונה בדיקה, מעקב, הערכה וחידוש, בהתאם לפשטות המתחדשים בכל יום.

תצוין אפוא במיוחד העובדה, שפרויקט תכנון הלימודים בתורה שבעל פה, בראשותו של ד"ר יהודה אייזנברג, עוסק קרוב לחמש עשרה שנה בפיתוח חומר לתכנית הלימודים החדשה לתורה שבעל פה, תכנית תשל"ג, ומשלב את ההערכה של התכנית החדשה בתהליך הפיתוח, תופעה שיש בה ברכה מרובה.

יצחק ד' גילת

אוניברסיטת בר-אילן
שבט, תשמ"ח.

הקדמה

מטרתה של עבודה זו היא לנתח את התהליכים שחלו בתחום תכניות הלימודים בתורה שבעל פה במשך חמישים השנים האחרונות ולהצביע באמצעות ניתוח זה על הבעיות העומדות במרכז ההוראה של מקצוע זה בבית הספר הדתי.

בעבודה ייבדקו התחומים השונים של המקצוע: נעמוד על ההתפתחויות שחלו בכל תחום, ונברר, באיזו מידה תכנית הלימודים או תכנית הבחינה אמנם מובילות את הלומד למטרות מוגדרות הידועות לו ולמורה המלמד אותו, באיזו מידה יש התקדמות בדרישות המקצוע ככל שהתלמיד עולה לכיתה גבוהה יותר, ובאיזו מידה יש התקדמות והתפתחות במעבר מתכנית אחת לאחרת.

תורה שבעל פה היא המקצוע הראשי של בית הספר הממלכתי דתי. מתכנני הלימודים והמורים המלמדים את המקצוע מאמינים, כי התלמיד מקבל את עיקר חינוכו היהודי באמצעות לימודי התורה שבעל פה. כמות הזמן המוקדשת לתורה שבעל פה מגיעה לעתים לשליש ואף למחצית מכלל שעות הלימודים של התלמיד בבית הספר על כל מקצועותיו, ומקצועות שונים אחרים מצומצמים בבית הספר הדתי, בגלל הצורך להרבות בלימודי הקודש. בעבודה זו נבדוק לאן חותרות תכניות הלימודים, אילו מטרות הן מציגות לפני המורה, ואילו הזדמנויות ניתנות לתלמיד כדי להשלים את חינוכו כיהודי באמצעות התורה שבעל פה.

* * *

שינויים תהומיים עברו על עם ישראל בארץ ישראל במרוצת חמישים השנים האחרונות. ממערכת חינוך המשרתת מאות תלמידים בגיל בית הספר היסודי התפתחה מערכת המשרתת עשרות אלפי תלמידים; מבתי ספר בודדים התפתחה מערכת בת מאות בתי ספר; מחברה שבה הלימודים בבית הספר הם בתשלום, ורוב התלמידים מסיימים את לימודיהם בכיתה ח', התפתחה מדינה שיש בה חינוך חובה עד כיתה י" וחינוך חינוך עד כיתה י"ב.

מערכת הדרישות ודרכי ההוראה השתנו תכלית השינוי: נושאים שנלמדו בעבר רק באוניברסיטה, מקומם עכשיו בבית הספר התיכון; המעבדה הפכה להיות חלק בלתי נפרד מן הלימוד בחדר הכיתה; נדרשת העמקה רבה יותר, ומערכת החינוך מציעה מגוון רחב של מסלולי לימוד, בהתאם לצורכי התלמידים הרבים והשונים זה מזה המאכלסים את בית הספר.

כיצד בא שינוי זה לידי ביטוי בתכניות הלימודים בתורה שבעל פה? האומנם הגיב המקצוע והתאים את עצמו לצורכי התלמידים הנמצאים במערכת החינוך כיום? האומנם מותאמות הדרישות במקצוע זה לחינוך להמונים? האומנם נוכל לגלות במעבר מתכנית לתכנית תגובה לצורכי החיים המשתנים בקצב כה מהיר במדינת ישראל?

בעבודה זו ייבדקו השינויים בתכניות הלימודים, ותיבחן השאלה כיצד נתנו השינויים את אותותיהם בחברה ובלומדים, בתכניות הלימודים המתחדשות והמתפתחות.

* * *

העבודה מבוססת על ניתוח מפורט של ארבע עשרה תכניות לימודים ועל תכניות לימודים אחרות שהובאו לשם השוואה. רשימת התכניות שנתחו במפורט ניתנת בראשית העבודה. רשימה מלאה של תכניות הלימודים שהוזכרו ניתנת בפרק הביבליוגרפי.

תכניות הלימודים הנדונות בעבודה

(בגוף העבודה תכונה כל תכנית בכינוי המופיע כאן בכותרת)

תכנית תחכמוני תרע"ד

תכנית בית הספר תחכמוני בירושלים. בתוך כתבי הרב ד"ר יוסף זליגר הערוכים בידי לאה זליגר, ירושלים, תר"ץ.

תכנית המזרחי תרצ"ב

תכנית לימודים לבתי ספר של המזרחי, בעריכת הרב ברמן וד"ר אנגל, תרצ"ב.

תכנית תשט"ו (=תשכ"א)

תכנית הלימודים הראשונה שפורסמה במדינת ישראל: תכנית הלימודים לבית הספר הממלכתי והממלכתי דתי, משרד החינוך והתרבות, המדפיס הממשלתי, תשט"ו. תכנית זו חזרה ונדפסה בשינויים מעטים לפי מקצועות: תורה שבעל פה, ירושלים תשכ"א; תפילות ודינים, ירושלים תשכ"ב. (הדפסה חוזרת: תשמ"א).

תכנית תשט"ז (לבית-הספר התיכון)

הצעה לתכניות לימוד בבית הספר התיכון, משרד החינוך והתרבות, המחלקה לחינוך תיכון, תשט"ז.

תכנית תשכ"ח (דינים לבית-התיכון)

תכנית בחינה בדינים לבית הספר התיכון, פורסמה בחוזר המנהל הכללי, חוזר מיוחד תשכ"ז, עמוד 15. פירוט לתכנית זו כלול בחוזר אגף החינוך הדתי למנהלי הישיבות התיכוניות ובתי הספר התיכוניים והחקלאיים הדתיים, כ' בתשרי תשכ"ח.

תכנית תשכ"ח (אינטגרטיבית לבנות בבית הספר התיכון)

תכנית לימודים לבנות ("תכנית ב'"), פורסמה בחוזר המנהל הכללי כח/10, חזרה ונדפסה בצירוף מבוא בחוברת "תכנית לימודים לבנות בתושבע"פ" מאת יהודה איזנברג, בתאום עם הרב מרדכי ברויאר, המפקח על הוראת תושבע"פ במשרד החינוך והתרבות, ירושלים, תשכ"ח.

תכנית תשכ"ח (לבית הספר היסודי)

תכנית להוראת תורה שבעל פה לבית הספר הממלכתי דתי, לכיתות ד'-ח', משרד החינוך והתרבות, מהדורת ניסוי, ירושלים, תשכ"ח.

תכנית תשכ"ט

הצעה לתכנית בחינות הבגרות לבתי הספר התיכוניים הדתיים, אגף החינוך הדתי, כ"ב בסיוון תשכ"ט. ההצעה כוללת תכניות בדינים, בתלמוד ובמשנה.

תכנית תשל"ב

חוזר מאת המחלקה לחינוך תיכון אל מנהלי בתי הספר התיכוניים הדתיים והישיבות התיכוניות, י"ג בטבת תשל"א. התכנית חזרה ונדפסה בקובץ "תכניות הלימודים והבחירות בתלמוד ובתורה שבעל פה לבתי הספר העל יסודיים הדתיים לשנות הלימודים תשל"ד-תשל"ה", משרד החינוך והתרבות, אגף החינוך הדתי, ירושלים, תשל"ג.

תכנית תשל"ג

תכנית לימודים שהוכנה על ידי המרכז לתכניות לימודים בשיתוף עם המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן. התכנית פורסמה בחוברת "תורה שבעל פה בחטיבת הביניים", ירושלים, תשל"ג.

תכנית תשל"ט (בחירות הבגרות)

תכנית בחינות הבגרות בתורה שבעל פה, אלול תשל"ט.

תכנית תש"ם (לכיתות ד'-ח')

תכנית לימודים בתורה שבעל פה לכיתות ד'-ח', בתוך חוזר מנהל אגף החינוך הדתי תשל"ט. התכנית חזרה ונדפסה בתוך קטלוג תושבע"פ, משרד החינוך והתרבות, המרכז לתכניות לימודים, המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן, תמוז, תש"ם.

תכנית תשמ"ד (דינים לכיתות א'-י"ב)

תכנית לימודים בדינים מכיתה א' ועד כיתה י"ב, האגף לתכניות לימודים והמחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן, ירושלים, תשמ"ד.

תכנית תשמ"ז (תורה שבעל פה לכיתות א'-י"ב)

תכנית הלימודים בתורה שבעל פה בבית הספר הממלכתי דתי. כיתות א'-י"ב, האגף לתכניות לימודים והמחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן, התשמ"ז.

1. מהי תורה שבעל פה?

מבוא

תורה שבעל פה כוללת את הקשת הרחבה של מקצועות היהדות שאינם כלולים בתורה שבכתב: משנה, תלמוד, אגדה, מדרשי הלכה ואגדה, פוסקים, ספרי שאלות ותשובות, הלכה (= "דינים"), תפילה, ולעתים גם "יהדות" – מקצוע שאינו מוגדר דיו והכולל אלמנטים מכל המקצועות גם יחד.

ההבחנה בין תורה שבעל פה ובין "מחשבת ישראל" אינה חד משמעית: יש ענייני אמונות ודעות בתלמוד. גם ההבחנה בין פרשנות המקרא לבית תורה שבעל פה אינה חד משמעית: מדרשי ההלכה מפרשים את המקראות, ואין גבול ברור הקובע, מתי מדרש ההלכה הוא חלק מלימוד פרשנות, ומתי הוא חלק מלימוד תורה שבעל פה.

בדיון זה נעסוק בתורה שבעל פה כפי שהמקצוע משתקף בתכניות הלימודים ובתכניות הבחינה שבבתי הספר. לענייננו ייכלל בתורה שבעל פה כל חומר הלימודים הנלמד במסגרת שיעורי תורה שבעל פה, בתנאי שהתכנים הנלמדים והטקסטים שייכים לתחומים הרחבים של תורה שבעל פה.

בפרק הראשון נסקור את השתקפותה של התורה שבעל פה לכל גווייה בחומר הלימודים ואת התפיסות העקרוניות ביחס לכל תחום.

משנה

משנה היא החוליה המקשרת בין התורה שבכתב לתורה שבעל פה.

הצעה לארגון הלימוד של המשנה והתלמוד מופיעה במשנה עצמה (משנה, אבות ה, כא): "בן חמש למקרא, בן עשר למשנה, בן שלוש עשרה למצוות, בן חמש עשרה לתלמוד". קביעה זו, שאין עליה עוררין, לא מבחינה פדגוגית ולא מבחינה הלכתית, לא נתקבלה. הנוהג המקובל היום הוא, שהילד מתחיל ללמוד תלמוד בגיל 10-11, ומאז כמעט שאין הוא לומד משנה.

התנגדות לדרך הלימוד המקובלת העלה כבר המהר"ל מפראג (גור אריה, דברים ו, ז). הוא כותב, כי גם עזיבת דרך הלימוד שקבעה המשנה איננה רק פגיעה בעצם הלימוד, אלא היא גם גורמת להמעטת "דרך ארץ". דעתו של מהר"ל לא נתקבלה על בני דורו, והוא כותב בהקדמה ל"דרוש על התורה והמצוות": "מיום עמדי על דעתי נתתי את לבי לדעת חכמה והוללות, מעשה הדור בהנהגת התורה והלימוד, ולא ישרו בעיניי, באמרי: לא זו הדרך אשר הלכו בו אבותינו... לכן התגברתי כארי לפני איזה שנים שעברו לתקן בזה מה שהעלתה דעתי. ולא עמדה לי, כי בני הדור הזה אומרים: אחרי רבים נלך".

תכנית לימודים אוטופית, הדוחה את לימוד הגמרא עד לגיל שלוש-עשרה, הציע ד"ר יוסף זליגר בתכנית "תחכמוני" תרע"ד (1914). לפי תכנית זו התלמיד מגיע ללימוד משנה רק בגיל אחת-עשרה או שתיים-עשרה, אחרי שלמד את כל המשנה תורה לרמב"ם. ורק אחרי שהילד מסיים את ששת סדרי המשנה, הוא עובר ל"בית תלמוד", ושם הוא לומד בגיל שלוש עשרה את רוב סדר מועד.

לאחרונה צפה ועולה ביתר שאת הדרישה לחזק את לימוד המשנה בצד לימוד הגמרא. יוסף היינמן (היינמן יוסף, "מקומה של המשנה בתכנית הלימודים", בתוך: **הוראת התורה שבעל פה**, בעריכת יוסף היינמן, ירושלים, תש"ך) כותב: "המשנה צריכה אפוא לתפוס מקום חשוב, ובשנים הראשונות אף מרכזי, בהוראת התורה שבעל פה. רק היא יכולה לשמש פתח וכניסה לעולם ההלכה בכלל והכנה ללימוד הגמרא בפרט. רק בה בלבד, מכל ספרי התורה בעל פה הגדולים, מוגש החומר על-פי-רוב בצורה מסודרת ושיטתית. רק בה אפשר לסקור שטח שלם של הלכה תוך פרק זמן סביר..."

בעקבות תפיסה זו מציע היינמן, שבבית-הספר הדתי ילמדו לפחות שנתיים משנה לפני שמתחילים ללמוד גמרא, וגם אז תלווה המשנה את לימוד הגמרא, וחלק מלימודי התורה שבעל פה יוקדשו ללימוד מסכתות שונות במשנה. היינמן מציע שגם בכיתות גבוהות יידרשו התלמידים ללמוד את כל המשנה של המסכת שהם עוסקים בה.

להצעתו של היינמן יש מתנגדים: ש' אמיתי (אמיתי ש', "הוראת המשנה", בתוך: **הוראת התורה שבעל פה**, בעריכת יוסף היינמן, ירושלים, תש"ך) טוען, כי לימוד המשנה כרוך בקשיים: המקצוע אינו משולב בחיים, הוא רחוק מאתנו, חסרה בו שיטה מדעית, והוא בנוי במבנה חסר סדר ומורכב משכבות שונות. למרות הסתייגויות אלה יש להבחין, כי אמיתי מתאר את חוויותיו בהוראת המשנה בבית הספר הכללי, שבו יש מרחק רב יותר בין התלמידים לבין תוכני המשנה והחיים המתוארים בה, בעוד שהיינמן מציע את הצעותיו לבית הספר הדתי. מכל מקום, הערותיו של אמיתי מרמזות כי בלימוד המשנה יהיה צורך להתמודד בבעיות שונות המצויות בחומר.

הצעה דומה להצעתו של היינמן מציע יונה עמנואל (עמנואל יונה, "המשנה כמרכז בלימוד הגמרא", בתוך: **בית הספר חורב בירושלים**, תשכ"ו) הוא שואל: מדוע ייתכן שתלמיד ישאל את המורה שאלה הגיונית המופיעה בהמשך הגמרא, אבל לא קורה שילד ישאל שאלה של בקיאות המופיעה בהמשך הגמרא? הגמרא בנויה כולה על השוואות ועל הבאת מקורות – ובזה התלמיד חלש, כי אין לו ידיעות מספיקות שיוכל להשתמש בהן. כדי להתגבר על חוסר בקיאות זה מציע יונה עמנואל שני כללים שעל פיהם ילמדו תלמוד:

א. לפני לימוד המסכת בגמרא יש ללמוד את המשנה שלה.

ב. עם סיום הדיון בגמרא יש לחזור על המשנה ולסכם אותה באופן יסודי, לפי הפירושים השונים שהועלו בגמרא ובמפרשיה.

בלימוד הראשון אפשר להסתפק בפירושו של רבי עובדיה מברטנורא, ובלימוד השני יש להיעזר בפירושים רחבים ועמוקים יותר.

הצעה מפליגה הרבה יותר מציע א' אביחיל (אביחיל אליהו, "המתודיקה של חז"ל בלימודי התורה", **בשדה חמ"ד**, תשכ"ד, ה-ו). הוא מציע ללמד את כל ששת סדרי המשנה לפני שמתחילים בהוראת הגמרא.

הדיונים סביב הוראת המשנה מצביעים על פער הקיים בין דעות התיאורטיקנים לבין הנעשה בשדה: בכל הדורות מוסכם כי יש צורך להרבות בלימודי משנה, ובכל הדורות אין מבצעים זאת....

במערכת החינוך כיום הפכה המשנה להיות חומר הלימוד הראשי של בנות, ואילו בנים לומדים משנה רק בתחילת כניסתם ללימוד תורה-שבעל-פה, וכשהם מתחילים ללמוד גמרא, הם חדלים ללמוד משנה.

תלמוד

המקצוע הראשי הנלמד בתורה שבעל פה הוא התלמוד (הבבלי). מתוך אלפי הדפים הכלולים בו משמש רק חלק קטן ממנו בהוראה בבית ספר. איזהו, ועל אילו עקרונות בנויה הבחירה?

"הרוצה להחכים – יעסוק בדיני ממונות" (ברכות סג, ב). בעקבות אמרה זו הושם הדגש בלימוד התלמוד על סדר נזיקין, כמעט ללא בדיקה וללא מחשבה באיזו מידה סדר זה מתאים לצורכי התלמיד בבית הספר כיום. בתכנית המזרחי תרצ"ב נאמר: "נהוג בבתי הספר ותלמודי תורה שבארץ-ישראל ללמד לילדים תלמוד מתוך סדר נזיקין, ולפעמים רחוקות מסכת ביצה ומסכת פסחים". גישה זו קיימת בחינוך העצמאי עד עצם היום הזה: בתכנית הלימודים של החינוך העצמאי (**חוברות עזר ביהדות** – סדרת חוברות לפי חודשי השנה (ללא תאריך), נכללים אך ורק קטעים ממסכת בבא קמא ובבא מציעא).

ביקורת על גישה זו הושמעה מצדדים שונים: א"א אורבך (אורבך א"א, "הוראה תלמוד בביה"ס הדתי", **מעיינות** א, תשי"ב). טוען, כי מסכת נזיקין קשה להוראה בכיתות המתחילות ללמוד גמרא, והעיקר: "... שאין הלימוד תורם ולא כלום לחינוכו הדתי של הילד... גם התלמיד וגם המורה אינם רואים את הקשר בין לימוד הגמרא הנוכחי לבין המטרה החינוכית".

אורבך מציע אפוא להעביר את הדגש להוראת חומר מתוך סדר מועד ומתוך מסכת ברכות. בדרך זו יעסוק התלמיד בחומר המוכר לו מתוך ההווי של חייו בבית ובבית-הספר. כיוון שמסכתות אלה כוללות נושאים רבים הרחוקים מעולמו של הילד, כמו ענייני טומאה וטהרה, קודשים וקרבתנות, מציע אורבך כי הלימוד יהיה מדולל, לפי יכולת התלמידים בכל נושא.

לפי הצעתו של אורבך תכלול התכנית מסכתות אלה: ברכות, שבת, עירובין, פסחים, יומא, סוכה, ביצה, ראש השנה ומגילה. לעומת זאת, אורבך מציע לבית הספר התיכון חומר מסדר נזיקין, וזאת מתוך הנחה שהצעיר בבית-הספר התיכון מתעורר להתעניין בבעיות חברה וציבור ובשאלות מוסר, חוק ומשפט.

אורבך מצטט את חז"ל על "הרוצה שיחכים, יעסוק בדיני ממונות, שאין לך מקצוע בתורה יותר מהן": (בבא בתרא קעה, ב). "מאן דבעי לימהוי חסידא לקיים מילי דנזיקין" (בבא קמא ל, א). ובעקבות חז"ל, המשתלבים לדעתו בגישה הטבעית של הילד המתעניין בבעיות חברה, מציע אורבך ללמד מבחר הכולל עניינים מתוך מסכתות בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא וכתובות.

גם אליהו כי טוב (כי טוב אליהו (הרצאה), **ניב המורה** (ג) טוען, כי יש צורך להתחיל את הלימוד במסכת ברכות, ולא בסדר נזיקין.

עד לשנת תשכ"ט, שנה שבה החלו בחינות הבגרות בתורה שבעל פה להיות בכתב, היה חופש בחירה רב בקביעת תוכני הלימוד. המורים יכלו להציע תכנית בחינה מגוונת ביותר, והבחינה, שהייתה בעל פה, יכלה להתייחס לכל תכנית שהוצעה. כך הייתה הוראת התלמוד רחבה ומקיפה. כשעברו לבחינות בכתב, צומצם מבחר הפרקים שניתן ללמד ועבר גלגולים רבים ושונים. תהליך זה יתואר בפרק "תכנית הלימודים בתלמוד".

אגדה

אף שהאגדה היא חלק מהתורה שבעל פה, היא כמעט איננה קיימת בתכנית הלימודים. הסיבות לתופעה זו אינן חד משמעיות, וניתנו לה הסברים שונים.

צבי אדר מונה שלוש סיבות לכך שאין מלמדים אגדה בבית הספר הדתי:

- א. כיוון שבית הספר הכללי הדגיש את לימוד האגדה, הדגיש בית הספר הדתי את לימוד ההלכה.
- ב. הוראת תורה שבעל פה מתבססת על המסורת של הלימוד הליטאי, שהיא מסורת של לימוד הלכה בלבד.
- ג. מאחר שלימוד התלמוד מצריך זמן רב ככל האפשר, העדיף החינוך הדתי להקצות ללימוד זה את כל הזמן המוקדש לתורה שבעל פה. (אדר צבי, **החינוך היהודי בישראל ובארה"ב**, תל אביב, תש"ל).

את שני הנימוקים הראשונים מביא צבי אדר בשם יצחק דה-פריז, והנימוק השלישי הוא של אדר עצמו.

משה ארנד (ארנד משה, "מקומם של לימודי הקודש בביה"ס הישראלי", בתוך: **מכתם לדוד**, בר אילן, תשל"ח). סבור, כי "קרתה לה לאגדת חז"ל תאונה": כיוון שאת ספר האגדה חיבור

ביאליק ורביניצקי, לא נקלט ספרם בבית הספר הדתי. מאידך גיסא, כיוון שספר האגדה נכתב והוא מצוי, לא נערכה לו אנתולוגיה מקבילה, וכך נשאר החינוך הדתי קרח מכאן ומכאן: הקיים מוחרם או נדחק הצדה, וספר מקביל לו לא נתחבר.

על קשיים אלה יש להוסיף את העובדה כי הוראת אגדה קשה למורה מהוראת הלכה, שכן האגדה היא לכאורה פשוטה, ולאחר קריאת הטקסט הופך המורה להיות מיותר.

קובץ האגדות של התלמוד, הספר "עין יעקב", היה מקובל בתפוצות ישראל, אבל היה זה ספר לימוד לאלה שלא יכלו ללמוד תלמוד בשלמותו. מעט מעט נוצר יחס של זלזול כלפי הלומד אגדה, שנחשב לאדם שכשונותיו דלים מכדי לעסוק בהלכה.

הרב מונק (מונק הרב משה, **על הוראת התלמוד**, ירושלים, תשכ"א) כותב על האגדה דברים אלה: "האגדות מפורזות בדרך כלל בין חלקי השקלא וטריא ההלכתי, אם גם לפעמים הן נמצאות ברציפות בדפים אחדים של הגמרא. על הדפים האלה, היוצרים חטיבה אחת, **אפשר לדלג** (ההדגשה במקור) – וכך נוהגים בישיבות ובבתי-ספר. אבל אפשרות כזאת איננה קיימת לגבי האגדות המפורזות בתוך השקלא וטריא ההלכתי. ונשאלת השאלה, באילו דרכים מתודיות יש ללמד את האגדות האלו, והאם יש נחיצות לדלג בבית-הספר על האגדות הרצופות בגמרא".

לאחר דיון מגיע הרב מונק למסקנה כי "אין למורה לדלג על שום אגדה או חומר אגדתי, המזדמן בגמרא שהוא מלמד לתלמידים... אולם על המורה לבדוק, לאיזה סוג של חומר אגדתי שייך החומר הנמצא לפניו בגמרא... בהוראת החומר האגדתי אין כמעט מקום לעבודה העצמית של התלמידים...".

גם גישתו החיובית של הרב מונק לאגדה היא גישה מסתייגת: אין הוא מציע ליזום לימוד של אגדה, אלא להתייחס לאותן אגדות הנמצאות בחומר הלימוד הנקבע על-פי עקרונות אחרים, וגם אז, אין להטיל על התלמידים עבודה עצמית, אלא יש להסתפק בהסבר של המורה.

לעומת זאת, צ"מ רבינוביץ (רבינוביץ צ"מ, "להוראת מדרשי האגדה", **מעיינות** ה, תשט"ז). עובר לקיצוניות שנייה: הוא מציע ללמד אגדה, ודווקא מתוך הספרים המקוריים ולא מתוך עיבודים דוגמת ספר האגדה לביאליק. הוראת האגדה ממלאת שלוש מטרות, לפי רבינוביץ:

א. השוואה בין פשט למדרש (זאת בעיקר באגדות המפרשות את הכתובים)

ב. הסברת הרקע ההיסטורי של המדרש

ג. הסברת הרקע הרעיוני, המוסרי והלאומי של המדרש.

עובדה היא, כי בית הספר הממלכתי בישראל מלמד אגדה בהיקף רחב למדי, ובמידה רבה של הצלחה. תכנית הלימודים החדשה בתורה שבעל פה (תכנית לימודים בתורה שבעל-פה בבית הספר הממלכתי, משרד החינוך והתרבות, המרכז לתכניות לימודים, ירושלים, תשל"ג). מכילה כמות גדולה מאוד של אגדות להוראה בכיתות ז'-ח'. לעומת זאת, הוראת האגדה בבית הספר הממלכתי הדתי אינה קיימת, כפי שהזכרנו לעיל, כתוצאה מהסיבות שמנינו. את הסיבות התלויות במסורת הלימוד קשה לשנות, אולם את הסיבות הנובעות מהקושי הדידקטי ניתן לתקן.

הכנת כלים דידיקטיים משוכללים להוראת אגדה תוכל לקדם את הוראת המקצוע: עיון באגדה לא רק כדי להוציא "מוסר השכל", אלא כדי להבחין במגמות של בעל האגדה, בדיקת הזיקה בין האגדה לבין פשט הכתובים, עיון ברקע ההיסטורי והאידיאולוגי של בעל האגדה, השוואת אגדות ומציאת השונה והמיוחד כל אחת מהן, מציאת המבנה השלם של פרשה באגדה, ובסיכום הכל – תשובה לשאלה העיקרית: מה אומרת האגדה לי, לנו – עיון באגדה בדרכים אלה הוא שיפיח רוח חיים במקצוע ויריס את קרנו גם בבית-הספר הדתי.

מדרשי הלכה ואגדה

מדרשי הלכה ואגדה אינם קיימים בתכנית הלימודים. התלמיד נפגש בהם רק אגב לימוד מקצועות אחרים כגון תורה ומפרשים ותלמוד, וגם אז אין לימוד מסודר בטקסטים אלה. ויתכן גם כי לימוד כזה אינו נחוץ ברמה של בית ספר תיכון.

ספרות הפוסקים

ספרות הפוסקים מופיעה בתכנית הלימודים בתחום צר מאוד: תכנית תשכ"ט לשיבות התיכונים בתלמוד ברמה מוגברת כוללת גם בחינה על רא"ש ועל ר"ן או על רשב"א או על ריטב"א או על רמב"ם ועל "כסף משנה" ל-20 דפים של חומר הבחינה. לגבי שאר החומר, או לנבחנים ברמה רגילה, אין עיסוק בספרי הפסק ובפרשנים הראשונים והאחרונים, אלא רק בגמרא וברש"י ובמבחר תוספות.

מה הן האפשרויות הגלומות בשימוש בספרי הפוסקים? "כך (כך יעקב, "על בעיית לימוד התלמוד בבית הספר", בתוך: **הוראת התורה שבעל פה**, ירושלים, תש"ך), סבור, שהשימוש בספרי הפוסקים יכול לתת עזרה פדגוגית ראשונה במעלה בתרגום הדיון העקרוני שבתלמוד לדיון בבעיות מעשיות. הסוגיה התלמודית יוצאת מנקודת מוצא מעשית כגון דוגמה או מימרה, ותוך כדי דיון המוקד עובר לניתוח הצד העקרוני, התיאורטי, של הבעיה. התלמיד יכול להבין את הסוגיה לעומקה, אם ביכולתו לחזור שוב לנקודת המוצא המעשית. דבר זה ניתן לו על ידי ספרי הפסק. שם, מתוך הצורך המעשי של הפסיקה, מתברר שנית הצד המעשי על כל גווניו. יתירה מזו: התלמיד המתחיל חייב, לדעת "כך, להתחיל את לימודו בצד המעשי של הבעיה, וזאת על פי הדרישה הפדגוגית למוחשיות ולהמחשה.

ספרות הפוסקים אינה מופיעה כיום ברוב תכניות הלימודים, במידה רבה בגלל הקשיים הטכניים הכרוכים בלימוד ספרות זו: ספרים אלה הם רבים ורחבים, ואין המורה יכול להביא לכיתה דוגמות מספרים שונים. למרבית הספרים אין הוצאות שתלמיד רגיל יוכל להשתמש בהן, סגנונם אינו בהיר, והמורה גם נמנע מללמד חומר שאינו כלול בספר הלימוד שבידי התלמיד. כך נוצר מצב שבו תלמיד הלומד תלמוד במשך 7-8 שנים אינו מסוגל למצוא את פסק ההלכה של הסוגיה במשנה תורה לרמב"ם.

בחלק מתכניות הלימודים החדשות ניכרת מגמה לכלול קטעים מתוך ספרי הפוסקים, ותיאור מפורט על כך יבוא בפרק 3, המתאר את תכניות הלימודים השונות.

ספרי השאלות והתשובות

ספרי השאלות והתשובות מתארים את יישום ההלכה בבעיות מתחדשות. השימוש בספרים אלה בלימוד בבית הספר היה עד עתה מועט ביותר, וזאת מכמה סיבות:
א. מסורת הלימוד של הישיבות לא כללה לימוד של ספרי שו"ת, ולכן למורים לא היתה היכולת ללמד מה שלא למדו.

ב. השימוש ב"תשובות" קשה, שכן התשובה בנויה על הבנה של הסוגיה ועל סיכומה, ודיון ברמה כזאת אינו אפשרי ברמת בית הספר התיכון או אפילו בישיבה התיכונית.

שימוש בתשובות מעטות, או בקטעי תשובות, קיים בספרי לימוד שונים, אם כי לא באופן מסודר.

לאחרונה הוחל בלימוד מאסיבי יותר של תשובות מתוך ספרי שאלות ותשובות, וזאת בעקבות עבודת המכון לאחזור מידע ("פרויקט השו"ת") שבאוניברסיטת בר אילן. פרויקט זה הכניס למחשב אלפי תשובות, והוא מציע את שירותיו לתלמידים, אם באמצעות גישה למחשב או באמצעות ספרי לימוד הבנויים על ספרי השאלות והתשובות.

דומה שהשימוש בספרות השו"ת במסגרת זו אינו נובע ממחשבה דידקטית שהגיעה למסקנה כי יש לשלב את ספרי השו"ת בתכנית הלימודים, אלא להפך: כיוון שהייתה אפשרות להשתמש בספרות זו, הוכנו באמצעותה ספרי לימוד, בלי לבדוק את מידת השתלבותה בהוראת תורה שבעל פה ובלי להחליט מראש מה תהיה תרומתה של ספרות השו"ת ללימודי תורה שבעל פה בכלל.

דינים

לימוד דינים נחשב לחלק החשוב שבהוראת התורה שבעל פה, שהרי אחת מן המטרות המרכזיות היא "לשמור ולעשות"; עם זאת, דינים הוא החלק המוזנח ביותר במערכת. תכניות הלימודים מתלבטות בין לימוד ספרים בסיסיים כמו "שולחן ערוך", "חיי אדם", "חכמת אדם" ו"משנה ברורה" ובין לימוד ספרי שימוש כמו "קיצור שולחן ערוך" הרגיל, "קיצור

שולחן ערוך" לרבי חיים דוד הלוי, "הלכה לעם" (לרב ברמן), "הליכות עולם" (ליצחק אריגור) ודומיה. לכל ספר הקשיים והמגרעות שלו.

יש לציין, כי נוסף לקשיים שהוראת הדינים מעלה קיים קושי גדול יותר, והוא שלימוד דינים מנותק מהלימוד של שאר חלקי התורה שבעל פה. כך הפך לימוד הדינים, שהם הסיכום של סוגיא בגמרא, ללימוד נפרד, ולימוד הסוגיא ללא סיכומיה נעשה גם הוא בנפרד. הסוגיא התלמודית מנותקת מסיכומה ההלכתי גם בשעה שהלימוד המשותף של שני הדברים אפשרי ונוח!

תפילה

לימוד תפילה קיים במידה מועטה במערכת החינוך. מערכת השעות לבית הספר היסודי הממלכתי דתי (דף למפקחים, תשמ"א 3, משרד החינוך והתרבות, המזכירות הפדגוגית), קובעת 4 שיעורים לשבוע לתפילה ולביאורי תפילה בכיתות ב'–ג', 3 שיעורים לכיתה ד' ושיעור אחד, לבנות בלבד, בכיתות ה'–ו'. כיוון שאין בתכנית הבחנה בין התפילה לבין לימוד ביאורי התפילה, אין בה גם כל הצעה ללימוד שיטתי של תכני התפילה בבית הספר.

בבדיקה שערכנו במסגרת בית הספר לחינוך באוניברסיטת בר-אילן נמצא, כי ב-12 בתי ספר שנבדקו אין כל תכנית לגבי קטעי התפילה שמתפללים, ואף אין נוהל תפילה אחיד בכיתות מקבילות באותו בית ספר.

בבית הספר התיכון נכללת הוראת התפילה בין הנושאים הנלמדים בתורה שבעל פה, וזאת לתקופה קצרה, בכיתה ט' או בכיתה י' (איזנברג יהודה (עורך) **עבודה שבלב**, ירושלים תשל"ט). עם זאת, לימוד מסודר של הסידור עצמו אינו קיים. מעניין לציין, כי בארצות הברית קיימת תכנית לימודים מסודרת להוראת התפילה ולארגונה (Y. Eisembery. **A Curriculum in Tephila**, N.Y. 1976).

יהדות

המקצוע "יהדות" קיים במספר מועט של בתי ספר ממלכתיים דתיים ובבתי הספר של החינוך העצמאי (חברות עזר ביהדות – סדרת חוברות לפי חודשי השנה (ללא תאריך) דפי תכנית להוראת יהדות, דינים וביאורי תפילה, תשרי תש"ל). מקצוע זה נמצא על גבול התורה שבעל פה ומחשבת ישראל, ועניינו שיחות על נושאים הקשורים למקצועות אלה. לא נעסוק במקצוע "יהדות" במסגרת סקירה זו.

2. מטרות ההוראה

מבוא

כאמור לעיל, תורה שבעל פה היא מקצוע שמוקדשות לו יותר שעות לימוד מלכל מקצוע אחר בבית הספר הדתי. יתרה מזו: בתי ספר תורניים, או ישיבות תיכוניות, מקדישים למקצוע כשליש או אף כמחצית מכל שעות הלימודים המיועדות לכל יתר המקצועות גם יחד.

מקצוע הנלמד באינטנסיביות כזאת חייב להיות מכוון למטרה מוגדרת. מערכת חינוך המקדישה זמן כה רב למקצוע צריכה לשאול עצמה, מה תהיה תרומתו של המקצוע לחינוכו של התלמיד, מה תהיינה ידיעותיו של התלמיד לכשיסיים את לימודו, איזו השפעה תהיה ללימוד זה על המשך חייו של התלמיד ועל התנהגותו כמבוגר וכו'.

כדי לעמוד על המטרות שתכניות הלימודים הציבו בפני הלומד נשווה ארבע תכניות שניסו להגדיר את המטרות בהוראת תורה שבעל פה, תכניות המייצגות חתך של התקופה שאנו בודקים אותה:

- א. תכנית המזרחי תרצ"ב
- ב. תכנית תשט"ו (=תשכ"א-ב)
- ג. תכנית תשכ"ח (לבית הספר היסודי)
- ד. תכנית תשל"ג

מיון המטרות

את המטרות שתכניות הלימודים מציבות נמייך בהתאם למקובל (Bloom b. s. et al, "Taxonomy of Educational Objectives", **Handbook I, Cognitive Domain, N, S, D. McKay + Con 1958.** Krethwhol D. B. et al, "taxonomy of Educational Objectives", **Handbook II Affectove domain'** New, York, D. mckay, 1964).

ובהתחשב באופי המיוחד של המקצוע תורה שבעל פה. בהתאם לכך נמייך את מטרות המקצוע לפי סוגים אלה:

- 2.1 מצוות תלמוד תורה כמטרה עליונה
- 2.2 מטרות ההוראה בתחום הידע (ההכרה)
- 2.3 מטרות ההוראה בתחום פיתוח כשרים ומיומנויות
- 2.4 מטרות ההוראה בתחום האמונה והרגש

ביחס לכל מטרה נבדוק, כיצד היא מופיעה בתכניות הלימודים, ומה מקומה אצל הוגי הדעות ובמקורות.

2.1 מצוות תלמוד תורה כמטרה עליונה

תלמוד תורה כערך עליון

בניגוד לכל תחום לימודים, שבו הלימוד מוביל למטרה כלשהי מחוץ ללימוד עצמו, לימוד תורה הוא תחום שבו הלימוד עצמו הוא גם המטרה. אדם לומד תורה לא רק כדי לדעת את מה שלמד, לא רק כדי להיות מסוגל להבין דברים נוספים על מה שלמד, אלא גם לשם הלמידה עצמה. הלימוד עצמו הוא מצווה, והברכה שמברכים על הלימוד הוא "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו לעסוק בדברי תורה", לא להיות חריף או בקי, אלא "לעסוק".

העובדה שתלמוד תורה הוא ערך עליון ביהדות גורמת לכך שאין תכלית מעשית ללימוד. הלימוד אמנם מסתיים במעשה ובפסיקה, אבל אין זו מטרתו. ובלשונו של א"מ ליפשיץ: "התלמוד נתפס בישראל לשם קבלת שפע ממנו, ולא לצורך מעשי, להוציא דינים מתוכו, שהרי בזמננו לא ניתנה רשות ללומדים להורות מתוך הגמרא. לפי זה תכלית הלימודים במקצוע התלמוד – החדירה לתוכו, היכולת ללמוד ללא עוזר, השגירות להשתמש במפרשיו. ולא הייתה כאן קצבת לימודים כלל, לא ידיעת כמות דפים, אלא הדרכה להבנה" (44; עמ' של"ח).

לפי התיאור שמתאר א"מ ליפשיץ את הלימוד ב"חדר" כאב טיפוס של לימוד התלמוד בישראל, תכנית הלימוד היא היכולת ללמוד, לא קצב לימודים ולא כמות הידיעות מצביעים על הצלחה, אלא היכולת הפורמלית להתגבר על סוגיה תלמודית.

תיאור דומה של ההשגים הנדרשים מלומד תורה נותן רבי שנאור זלמן מלאדי (**שולחן ערוך הרב**, הלכות תלמוד תורה א, ו): "שילמד להבין היטב בתלמוד ברוב המקומות, גם בהלכות וסוגיות העמוקות, עם רוב הפוסקים, ראשונים ואחרונים, ויעמידנו על עיון ההלכה למעשה, שיוכל לעיין בעצמו, ללמוד ולהבין ולהורות כל הלכה למעשה מתוך עיון בתלמוד ופוסקים ראשונים ואחרונים, ואזי יוכל הבן ללמוד בעצמו כל התלמוד והפוסקים..."

גם כאן תכלית לימוד התורה היא היכולת "לעיין בעצמו, ללמוד ולהבין ולהורות". אלא שבדברי רבי שנאור זלמן מלאדי תופסת היכולת להסיק הלכה למעשה מקום חשוב: ידיעה היא היכולת להסיק מסקנה הלכה מעשה: מן הסוגיה התלמודית, דרך הפוסקים הראשונים והאחרונים ועד למסקנה המעשית.

וההבנה כל כך חשובה, עד שהרב מלאדי מוסיף: "בתורה שבעל פה – אם אינו מבין הפירוש אינו נחשב לימוד כללי" (שולחן ערוך הרב, שם ב, יג).

מהי השפעת לימוד התורה?

איזו תועלת מפיק לומד התורה מלימודו? לקראת מה מקדמים אותו הכשרים שפיתח ויכולתו ללמוד עוד? לשם מה יש צורך בהשקעת מאמץ כה רב כדי לפתח כשרים אלה?

רבי ישראל מסלנט (רבי ישראל מסלנט, **איגרת המוסר**) רואה שני תחומים שבהם לימוד תורה מועיל:

התחום האחד הוא התועלת המעשית בשמירת ההלכות: "הנשגב והעיקר בשימוש רפואת התורה לתחלואי היצר הוא ללמוד בעוז ועיון עמוק היטב דיני העבירה עצמה, ההלכה עם כל סעיפיה... רק הלימוד הרב בהלכה זו הנוגעת לעבירה זו או למצווה זו, ובפרט בעיון הדק היטב, זה הלימוד עושה קניין חזק בנפש, להיות העבירה מרוחקת ממנו בטבע..." לפי דברים אלה, התועלת ללומד היא תועלת מעשית: אדם הלומד תורה רוכש לעצמו רגישויות בתחומים שונים, ולהפך: עיון בפרטי האיסור הכרוכים בעבירה גורמים לכך שהאדם יימנע מלעבור את אותה עבירה. לפי דעה זו, ידיעות בתחום הקוגניטיבי גורמות לרכישת עמדות והתייחסויות בתחום האמונה והרגש.

התחום השני שבו לימוד התורה מועיל הוא, לדברי רבי ישראל מסלנט, תחום רוחני-מיסטי: "יש עוד בחינה רוחנית, שהשכל וחושי האדם נלאו להכיר סיבתה, הוא מאמר חז"ל (סוטה כא, ב): 'תורה בעידנא דעסיק בה מצלי (=תורה, בשעה שעוסקים בה, מצילה)' ואין חילוק באיזה דברי תורה שיהיה עסוק, תצילנו מחטא. אם יעסוק בעניין שור שנגח את הפרה, תצילנו גם מלשון הרע וכיוצא בו, הגם כי אינם שייכים זה לזה, רק רוחניות התורה תשמרנו'. לפי בחינה זו, אין קשר ישיר בין לימוד התורה לבין התוצאות הנובעות מלימוד זה. העיסוק בתורה עצמו הוא הגורם לשינויים אצל הלומד, בלי קשר לנושא הלימוד ולאופיו.

גישה זו, אם היא נתפסת בקיצוניותה, עשויה להביא למסקנה שאין כל חשיבות לחומר הלימודים, ובלבד שהלומד ילמד תורה, בהמשך נבדוק באיזו מידה יכולה גישה זו להתקיים בבית-הספר המודרני.

מטרות לימוד התורה בבית-הספר המודרני

הנימוק של "מצוות תלמוד תורה" מציין את מקור ההתחייבות ללמוד תלמוד בבית-הספר. אך בית-הספר איננו יכול להסתפק בנימוק זה וללמד רק כדי לצאת ידי חובה של מצוות תלמוד תורה. הוראת התלמוד חייבת לכוון, כהוראת כל מקצוע אחר, לסייע בתכלית הכללית של בית-הספר.

יעקב כץ מציין את ההבדל שבין ה"חדר" לבין בית-הספר בהתייחסות למטרות ההוראה (כץ יעקב, "על בעיית לימוד התלמוד בבית הספר", בתוך: **הוראת התורה שבעל פה**, ירושלים, תש"ך): "החדר אין לו לשאוף בכוונה תחילה למטרות החינוכיות שלימוד הגמרא יכול לשמש להשגתן. הוא סומך בעניין זה על ההשפעה שבאה מאליה על מי שכל עסקו הרוחני עתיד להישאר לימוד התלמוד בלבד. ובמקום שתנאי החיים והסביבה אין אתם מכשול ופרצה בניגוד לקו הישר הזה, דרך החדר יכלה להיות צלחה. אולם בית הספר עובד את עבודתו באווירה תרבותית-חברתית שונה מזו לגמרי... אם נסתפק כאן בהקניית בקיאות מסוימת לילד, על סמך התקווה שהמאור הגנוז בנבכי התלמוד יתגלה לו בלימוד בעיון ובהתעמקו בימים יבואו – הרי אין זה אלא העלמת עין מן המציאות... אם יש תפקיד של הכנה לבית-ספר בשביל הישיבות, הרי זה יכול להיות רק בהכשרת הלבבות לרעיון המשכת הלימוד".

החדר יכול היה להרשות לעצמו לזרוק את התלמיד לתוך ים התלמוד, מתוך הנחה שילמד לשחות תוך כדי שהותו במים. החדר יכול היה גם שלא להתחשב בתכנית לימודים מסודרת, כיוון שכל עיסוקו של התלמיד היה בלימוד גמרא, והכמות הפכה להיות איכות. החדר לא היה צריך להתמודד עם מקצועות אחרים שמשכו את שימת לבו של הילד, ועל כן לא הייתה חשיבות גדולה ליצירת מבנים מעניינים ומושכים את הלב. החדר יכול היה להעמיד את מצוות תלמוד תורה כמוקד הלימוד וכשיאו ולהתעלם מהאפשרויות הנוספות הגלומות בתלמוד.

בית-הספר אינו יכול לעשות כן. מצוות תלמוד תורה היא בשבילו בסיס, והוא חייב לתת למצווה זו ביטוי שיאפשר למקצוע לתפוס את מקומו בלבו של הילד. אך יחס הקדושה למקצוע מצד המורה אינו מספיק: חומר הלימודים צריך למשוך ולעורר כבוד ועניין.

מסיבה זו חייב בית-הספר לפרק את מצוות תלמוד תורה ולתרגם אותה למטרות ברורות ומפורטות, שבעזרתן יקבע את חומר הלימודים ויכוון את התלמיד ואת דרך לימודו.

הפירוט החלקי הקיים במקורות מראה על הכיוון שנפגוש בבדיקת מטרות הוראת התורה שבעל פה: אין שימת דגש על הספק "חומר", והלימוד אינו מכוון להווה, אלא לעתיד: התלמיד אינו נמדד בכמות הידיעות שלו בסיימו את לימודיו, אלא בכושרו להוסיף על ידיעותיו בהמשך שנות חייו. אין מסיימים את לימוד התורה, ולכן כמות הידיעות מתרבה והולכת כל הזמן. המוקד הוא "ללמוד איך ללמוד", פיתוח הכשרים והיכולת, אך גם היכולת ללמוד היא אמצעי למטרה גבוהה ממנה: הלומד יגיע באמצעותה להזדהות עם התכנים שלמד, יהיה נכון לקיים את הצווים העולים כמסקנות מן הסוגיה התלמודית ומההלכה שלמד. פיתוח הכשרים אינו מטרה לעצמה, אלא הוא נועד לגרום שהלומד יקבע עתים לתורה כל חייו. סיסמת החדר הייתה כי "לא היודע לגנוב הוא גנב, ולא היודע ללמוד הוא למדן". הכושר ללמוד הוא כלי שאדם צריך להשתמש בו שימוש קבוע. התכלית העליונה של תלמוד תורה היא **הזדהות** עם התורה ועם מצוותיה, הזדהות המביאה **לעשייה ולשמירה**.

מטרה עליונה זו היא הקשה והסבוכה מכל מטרות ההוראה, ואותה הציבו מלמדי תורה לעצמם.

2.2. מטרת ההוראה בתחום הידע

בעיות בחירת החומר

מטרות ההוראה בתחום הידע צריכות להנחות את מחבר התכנית בבחירת חומר הלימודים. המתכנן מעמיד לעיני רוחו את דמות התלמיד המסיים את חוק לימודיו "בהצלחה", והוא בוחר את החומר ואת שיטות ההוראה שיבנו את התלמיד הזה.

בתורה שבעל פה קיימות דרישות שונות בתחום חומר הלימודים, בהתאם לתחומי המקצוע השונים: לא הרי לימוד תלמוד ומשנה כלימוד הלכה.

כשאנו בודקים מה הצהירו מחברי התכניות בדבר מטרתם בתחום הידע, אנו מגלים, כי הם דיברו על כך מעט מאוד. הם הגדירו את מטרותיהם בתחום הכשרים והמיומנויות האינטלקטואליות, והזניחו את תחום הידע. יש אף שנקטו עמדה קיצונית ואמרו, כי אין מטרות ידע כלל, וכי אין הבדל אם מלמדים מסכת זו או אחרת.

ישיבה מיוחדת של הוועדה לתכנון הוראת תורה שבעל פה בבית הספר הממלכתי דתי הוקדשה לנושא זה וניסתה לקבוע מה הן המטרות הנדרשות בהוראת תלמוד מנקודת מבט של חומר הלימודים (למורי תורה שבעל פה במוסדות ממלכתיים דתיים להכשרת מורים, מיום 17.7.7- בחתימת ד"ר אוקס, מפקח מרכז בבתי המדרש הממלכתיים דתיים) (גילת י"ד, "עקרונות בתכנון הוראת תושבע"פ", **בשדה חמ"ד**, ט"ז, תשל"ג). קטע קצר מתוך הפרוטוקול יציג את העמדות השונות בשאלה זו:

י"ק רייניץ:

איני רואה הבדל בין מסכת למסכת. אנו יוצרים כלים ורוצים ליצור דור חדש. אני טוען שמורה טוב ילמד ויסביר טוב כל חומר שהוא.

פרופ' גילת:

נדמה לי, שאחד הדברים הוא לקבוע מה הם תחומי ההתעניינות בבית הספר התיכון, שהתלמיד ילמד סוגיות שימלאו את עולמו, שכאשר ייגש לבחינות הבגרות ויסיים תיכון, ידע מה הן ל"ט מלאכות, דיני אונאה, נושאים עיקריים כמו סנהדרין, גיטין. קביעת החומר יכולה להיות לא בדרך של 50 דפים רצופים, אלא מבחר של לקט סוגיות. יש לוותר על הסדר והרציפות ולהחליט מה הם הנושאים החשובים.

ערכנו משאל פנימי על הצורך בלימוד התלמוד. מספר המעוניינים ללמוד אצל מסיימי התיכון הוא 40%, וכעבור שנה שנתיים עולה האחוז ל-60, והם מבקשים לימוד לפי נושאים.

י' איזברג:

אם אין הבדל איזו מסכת ילמד התלמיד, מדוע לא יהיה הלימוד לפי נושאים?... אם כל נושא חשוב, אפשר שהתלמיד לא ילמד שנתיים על גט, אלא מספר חודשים על גט, מספר חודשים על שבת ונושאים אחרים, ויקבל ידיעה כללית על כל הנושאים החשובים לו.

כך המצב בתלמוד, ואולי אף במשנה. במקצועות אלה אפשר להתווכח אם יש מטרות ידע. אך המצב שונה בלימוד דינים. שם התלמידים נדרשים לגלות ידיעות מוגדרות בתחומים שונים של ההלכה. התלמיד צריך לסיים את לימודו כשהוא יודע כמות מוגדרת של הלכות, שינחו את התנהגותו בחיי יום-יום. פיתוח יכולת התלמיד לגלות בכוחות עצמו את העקרונות של דיני

ברכות הנהנין לא יעזור לו לדעת מה עליו לברך במקרה קונקרטי. זאת ועוד: ההחלטות הקשורות בלימודי הלכה הן לעתים קרובות החלטות מהירות, ללא אפשרות לעיין ולבדוק. הידיעות צריכות להיות שגורות בפי התלמיד, והוא צריך להיות מסוגל להיזכר בעניין הנכון מיד בשעה שהוא זקוק לו. החניך צריך להחליט אם פעולה מסוימת מותרת או אסורה בשבת, אם תשלום מסוים מותר או אסור, אם עיכוב משכורת כלול באיסור "לא תלין" או לא – חניך זה צריך לדעת ידיעות מוגדרות, וכל כושר לימוד לא יכוונו להחלטה הנכונה.

אספקט נוסף של הצורך בידע הוא דרישתנו מן החניך שיהיה בו מטען של תרבות יהודית. תרבות יהודית ניכרת באדם לאו-דווקא ביכולת ניתוח, אלא במידה רבה ברגישותו לשימוש בסממנים מתוך המקורות: במידת הבנתו רמזי לשון וזכרי לשון הבנויים על שימוש מקוטע במקורות. לדוגמה: אדם שאינו יודע כי המונח הצבאי "מחוץ לתחום" הוא לאמיתו של דבר גלגול של מונח הלכתי בדיני שבת, אינו מושרש במסורת היהודית. ידיעת המונח ההלכתי אינה תוצאה של ניתוח או של עיון, אלא של זכירת מונח פשוט החוזר פעמים רבות בתלמוד ובפוסקים.

במאמר שפרסם ד"ר ריבלין, מהמחלקה להכשרת מורים באוניברסיטת תל אביב (מעריב, גיליון 31.3.72), הוא טען טענות קשות נגד התלמידים שאינם מכירים מונחים בסיסיים ביהדות: במבחנים שהעביר לתלמידי המחלקה להכשרת מורים הייתה אי ידיעה לגבי מושגים כמו "ברכה", "שמונה עשרה" וכד'.

בבדיקת המטרות בתחום החומר נשאל את עצמנו, באיזו מידה קיימות דרישות מוגדרות בתחום הידע בתחומים השונים של התורה שבעל פה.

המטרות בתכניות הלימודים השונות

בתכנית המזרחי תרצ"ב מופיעה המטרה הזאת:

"בית-הספר צריך לתת לתלמיד הגומר את לימודו בכיתה השמינית... בקיאות ידועה ב-80 עד 100 דפים. ציינו את המסכתות ואת הפרקים המתאימים לגילים השונים, בלי לקשור את המורה למסכת או לפרק ידוע. המורה יהיה חופשי בבחירת העניינים בהתאם לחומר התלמידים".

תכנית תשכ"א מפרטת יותר בתיאור מטרות ההוראה בתחום החומר. לאחר שהתלמיד למד את החומר בכיתה, עליו לגלות –

- יכולת לקרוא ולבאר עניין שלם בגמרא עם רש"י;
- ידיעה למסור בעל-פה ולהסביר סוגיה שנלמדה בכתה;
- ידיעת מלים וביטויים ארמיים;
- שימוש נכון במונחים;
- הכרת מבנה הסוגיה;

רשימה זו מפורטת יותר מקודמתה, והיא מכילה שלושה תחומים של ידע:

(1) ידע לשוני: ידיעת מלים, ביטויים ומונחים

(2) הכרה של מבנה

(3) יכולת לקרוא ולמסור עניין שלם

התכנית שבאה אחריה, בשנת תשכ"ח, מצמצמת שנית את המטרות בתחום הידע, התכנית מצפה כי –

- התלמיד יבין את לשון התלמוד ומונחים תלמודיים רווחים;

- התלמיד יבין את דרכי המשא ומתן התלמודי.

לעומת הצמצום הקיים בתכנית בתלמוד, המטרות בתפילות ובדינים מפורטות יותר. תכנית הלימודים בתפילות ובדינים (תשכ"ב) מפרטת בתחום החומר.

מטרות לימוד התפילה בבית הספר היסודי הן:

ה. להקנות להם (לילדים) בקיאות בסידור התפילה וידיעות בדיני התפילה ובמנהגי בית הכנסת.

מטרות לימוד הדינים בבית הספר היסודי הן:

א. להקנות לילדים את ידיעת הדינים שעליהם לדעת ולקיים בחיי יום-יום.

ד. להקנות להם, אגב לימוד הדינים, את השקפת היהדות, ולהחדיר בהם יראת שמים.

הערות: הדינים יילמדו לא רק בשיעורים המיוחדים לכך, אלא כל אימת שיזדמן הדבר אגב לימוד מקצועות אחרים.

יש להצביע על שינוי גישה בין תכנית תשכ"ב לבין תכנית המזרחי תרצ"ב: בתכנית תרצ"ב אין מקצוע דינים כלל, והדרישה היא זו: "לימוד המשנה צריך לשמש כמקור ובסיס ללימוד ההלכה וכהכנה ללימוד הגמרא... המורה צריך לתת לפני התלמידים בסוף כל פרק סיכום כולל מתוכן המשנה והדינים". בתכנית תשכ"ב הכיוון הפוך: יש שיעור מיוחד לדינים, ויש דרישה להוסיף למקצוע גם דרך מקצועות אחרים. תכנית בר-אילן תשל"ג ניסתה ללכת בכיוון שלישי: אינטגרציה מלאה בין תלמוד, משנה והלכה).

תכנית בר אילן תשל"ג מפרטת את התחומים השונים של הידע שהלומד נדרש להגיע אליו בתום לימודיו בבית-הספר התיכון:

בתלמוד:

- ידיעה של מונחים ומושגים ושימושם במהלך הסוגיה

- ידיעת מלים ארמיות נפוצות ויכולת הבנה של משפט ארמי פשוט
- הכרת דרכי הדרש השונות
- קריאה נכונה של הטקסט
- הכרת מבנה התלמודים
- הכרת ספרי ההלכה העיקריים.

בספרות ההלכה פרט לתלמוד:

- הכרת מקורות העוסקים בנושאים מתחומים שונים ביהדות (בין אדם לחברו, תפילה, מועדים, בין אדם לציבור וכו')
- הכרת ספרי יסוד ביהדות.

במשנה:

- הכרת השתלשלות ההלכה
- הכרת לשון המשנה השונה מלשון המקרא
- הכרת מונחים קבועים המופיעים במפרשי המשנה...
- הכרת מבנים רגילים של המשנה
- ידיעת סדר הדורות של התנאים שדבריהם מוזכרים תדיר במשנה
- ידיעת פרטים חשובים על אישיותם של התנאים הללו.

הלכה:

- הכרת מקומם של ספרי הלכה שונים בהשתלשלות ההלכה
- הכרת ספרי הלכה קלאסיים וחדשים.

אילו מטרות ידע כלולות בתכניות השונות?

ניתוח התכניות השונות מראה, כי פירוט המטרות בתחום החומר הוא, כצפוי, דל בתלמוד ומפורט יותר בדינים.

רק במטרות ההוראה של הדינים (או של "ספרות ההלכה", כפי שהמקצוע מכונה בתכנית בר-אילן) יש פירוט תחומים שבהם התלמיד צריך להגיע לשליטה: "ידיעת הדינים שעליהם לדעת ולקיים בחיי יום-יום" (תשכ"ב), "תחומים שונים ביהדות: בין אדם לחברו, תפילה, מועדים, בין אדם לציבור וכו'" (תשל"ב).

בדיקת תכניות לימודים של מוסדות אחרים תראה את ההבדל הזה ביתר חריפות: תכנית לימודים למוסדות חינוך של חב"ד (תכנית הלימודים לבתי הספר של המרכז לענייני חינוך (=חב"ד), ברוקלין, תש"ד) מפרטת לאורך 4 עמודים את תוכני הלימודים במקצועות תפילה ודינים, כאשר הנושאים מאורגנים בסדר עולה מכיתה לכיתה, ואילו למקצוע תלמוד מוקדשות בתכנית ארבע שורות, ובהן כתוב "שנה ה' – 10 דפים; שנה ו' – 25 דפים; שנה ז' 35 דפים; שנה ח' – 50". זוהי כל תכנית הלימודים בתלמוד.

אותה תופעה בדיוק מצויה באותה חוברת, בתכנית לבנות: יש פירוט של שלושה עמודים לגבי תכני הלימוד בתפילה ובדינים, ושורה אחת מגדירה את הוראת האגדה: "אגדות נבחרות מגמרא ומהמדרשים".

וכך הדבר בתכנית הלימודים של הגימנסיה העברית בוילנה (תכנית הלימודים של הגימנסיה העברית בוילנה, ע"ש הד"ר יוסף אפשטיין, וילנא, תרפ"ז). התכנית מפרטת ביותר את דרישות הלימוד של כל המקצועות, אבל מול הכותרת "משנה ותלמוד" אנו מוצאים:

מחלקה ה' – פרקים שלמים של המשנה מסדר נזיקין וקטעים מבבא מציעא פרק ג, ד.

מחלקה ו' – סוגיות מבבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא.

מסקנות

המסקנה העולה מניתוח זה היא, כי התכניות השונות אינן רואות בהוראת התלמוד כלי להעברת תכנים מסוימים לתלמידים, אלא כלי להכשרתם ללמוד תלמוד. משום כך ראו חשיבות מעטה בהעדפת פרק אחד על משנהו, ושמו את הדגש על פיתוח הכשרים והמיומנויות בהוראת התלמוד.

מתקבל על הדעת כי גישה זו נבעה מההנחה כי הוראת התלמוד בבית-הספר היסודי או התיכון היא לאמיתו של דבר פתח להכשרתו של החניך ללמוד תלמוד ברמה גבוהה, בישיבה. את המבט הרחב ואת השטחים השונים שבמקצוע התלמוד יכסה התלמיד בהגיעו לישיבה. משום כך אין חשיבות מה הוא ילמד בבית הספר היסודי והתיכון, ובלבד שלימודו ייתן לו רקע המאפשר המשך לימודים ברמה גבוהה יותר.

משעה שתכניות הלימודים מתייחסות גם לתלמיד שאינו ממשיך בלימודו, הן חייבות להקדיש יתר תשומת לב לצד של תכני הלימוד. כך, למשל, תכנית בר אילן תשל"ג – הקושרת קשר הדוק את המקצועות תלמוד, משנה ודינים – מביא בהכרח לבחירת תכנים מדוקדקת גם למקצועות תלמוד ומשנה. כיוון שהתפיסה היא שהתלמיד המסיים "ילמד סוגיות שימלאו את עולמו" וייקבל ידיעה כללית על כל הנושאים החשובים לו" (למורי תורה שבעל פה במוסדות ממלכתיים דתיים להכשרת מורים, מיום 17.7.70 בחתימת ד"ר אוקס, מפקח מרכז בבתי המדרש הממלכתיים דתיים), הכרח הוא שהסוגיות תיבחרנה לא רק לפי ערכן הפורמלי, אלא גם לפי התועלת המטריאלית שהן עשויות להביא לחניך בסיימו את חוק לימודיו.

2.3. מטרת ההוראה בתחום פיתוח כשרים ומיומנויות

"חריף" ו"בקי"

ההבחנה בין תלמיד היודע חומר לימודים רב לבין תלמיד בעל כושר תפיסה וניתוח מופיעה כבר בתלמוד עצמו. במסכת הוריות (הוריות יד, א), נאמר:

"אמר רבי יוחנן: פליגו בה רבן שמעון בן גמליאל ורבנן: חד אמר: סיני עדיף, וחד אמר: עוקר הרים עדיף. רב יוסף סיני, רבה עוקר הרים. שלחו לתמן: איזה מהם קודם? שלחו להו: סיני עדיף. דאמר מר: הכול צריכים למרי חטיא. ואפילו הכי לא קביל רב יוסף עליה. מלך רבה עשרין ותרתיני שנין, והדר מלך רב יוסף..."

המחלוקת בין רבן שמעון בן גמליאל לרבנן היא מי עדיף: הידען, זה שתורה מונחת אצלו כפי שהיא ניתנה מסיני, או החרף, זה ה"עוקר הרים" בחריפותו. כשהיה צריך למנות ראש ישיבה, שלחו לשאול מי קודם: רב יוסף שהיה בקי או רבה שהיה חריף, התשובה היתה: ידיעה רחבה קודמת: "הכול צריכים לבעל החיטים", דהיינו: הידיעה בחומר היא ה"לחם", ובלעדיה אין אפשרות להמשיך ולהעמיק. ובכל זאת לא קיבל על עצמו רב יוסף, שהיה ה"בקי", את ההנהגה; רבה היה לראש הישיבה עשרים ושתים שנה, ורק אחר מותו נתמנה רב יוסף.

כפי שראינו, תכניות הלימודים הלכו בדרכו של רבה: הן העדיפו פיתוח כשרים על פני ידיעה רחבה בחומר. ההסבר לכך נעוץ, לאמיתו של דבר, פחות בטעמים אידיאולוגיים ויותר בנימוקים מעשיים. הבעיה של "התפוצצות האינפורמציה" הקיימת היום בכל תחומי הידע היתה קיימת בתלמוד מאז ומעולם: מתוך כשלושת אלפי דפי התלמוד, מלמדים בבית הספר היסודי לכל היותר כמה עשרות (וגם זאת לפי התכניות המקסימליות), ואילו תכנית בחינות הבגרות כוללת 50 דפי-גמרא. (לשם ההמצאות: בחינות בקיאות לב"א כוללות כ- 100 דפי-גמרא, ובחינת בקיאות למ"א כוללת 100 דפים נוספים). מכיוון שכך, לא היה כל סיכוי "ליצור" את התלמיד ה"בקי", ועורכי התכניות שמו את הדגש על פיתוח מיומנויות אינטלקטואליות, בתקווה שלפחות חלק מהתלמידים יתקרבו לדרגתו של ה"חריף", וישתמשו בכשרונות שרכשו כדי להוסיף וללמוד.

בהמשך נסקור את המטרות שהציבו התכניות השונות בתחום הכשרים והמיומנויות, ונבדוק, באיזו מידה ניתן למיין את הכשרים בדרך שתנחה את המורה ואת המתכנן כיצד לקבל החלטות בדבר רמת הדרישות מכל כיתה.

מטרות בתחום הכשרים והמיומנויות

תכנית מזרחי תרצ"ב קובעת:

"בית הספר צריך לתת לתלמיד הגומר את לימודו בכיתה השמינית את ההדרכה הדרושה ללימוד סוגיה לא קשה ביותר מן הגמרא, בפני עצמו".

תכנית תשכ"א מציבה מטרות שונות לכיתות השונות:

כיתה ו':

"יכולת להבין מחלוקת, נימוקיה, במאי קא מפלגי והסתעפויותיה בחומר הגמרא שנלמד.

יכולת ללמוד בעצמו משפט קצר בגמרא לאחר הכנה מדוקדקת בכיתה, בלשון ובמונחים.

הבנה ראשונה במבנה הסוגיה

כיתה ז':

יכולת לקרוא ולבאר עניין שלם בגמרא עם פירוש רש"י.

הכרת מבנה הסוגיה.

יכולת ללמוד בעצמו קטע קצר ולהתכונן לשיעור חדש אחרי הכנה מוקדמת בכיתה, על ידי בירור נושא הסוגיה והמושגים הנזכרים בה ועל ידי עיון עצמי בתורה וברש"י למציאת מקור הדין.

כיתה ח':

יכולת ללמוד בגמרא באופן עצמאי קטע קל מתוך חומר הלימוד שלא נלמד עדיין בכיתה".

תכנית תשכ"ה חוזרת וקובעת מטרות אחידות לכל כיתות בית הספר היסודי:

התלמיד יבין את לשון התלמוד ומונחים תלמודיים רווחים ;

התלמיד יבין את דרכי המשא והמתן התלמודי ;

התלמיד ידע להשתמש בפירוש לתלמוד ;

התלמיד ידע ללמוד באופן עצמאי קטע קל מתוך חומר הלימודים שלא למדו קודם.

התלמיד ידע ויבין מספר פרקים בתלמוד :

א. יקרא טקסט בהפסקות נכונות ובהטעמה נכונה ;

ב. יסביר בסגנונו את הטקסט ;

ג. יסכם את הטקסט ;

ד. ינתח תופעה נתונה ויזהה בה את היסודות שנלמדו בטקסט ;

ה. ידגים את הטקסט בדוגמאות חדשות הלקוחות מחייו.

תכנית בר-אילן תש"ל"ג מפרטת מאוד את המטרות בתחום הכשרים האינטלקטואליים. בין המטרות נמצא את אלה :

בתלמוד: הלומד יכיר את דרכי הלימוד ואת המונחים המצויים בתלמוד, ויוכל להשתמש

בידיעותיו אלה בלימוד סוגיות חדשות ;

התלמיד יוכל להיעזר ברש"י לצורך הבנת המשא ומתן התלמודי ;

התלמיד יוכל ללמוד באופן עצמאי קטעי תוספות...

התלמיד יוכל להשתמש במפרשים המבארים את הגמרא...

התלמיד יוכל להבחין במחלוקות בין הפוסקים, וינסה לגלות את מקורות המחלוקות.

בספרות ההלכה:

יוכל למצוא בכוחות עצמו, מתוך הספרים ביהדות, חומר שיבחן באמצעותו את הבעיות המעסיקות אותו.

במשנה:

יהיה מסוגל ללמוד משניות בכוחות עצמו ;
 יוכל להיעזר בפירושיהם של רמב"ם, ברטנורא, עיקר תוספות יו"ט...
 כדי לפרש בעזרתם מקומות סתומים במשנה...
 ידע בעת הצורך לפנות למקורות הלכתיים נוספים...

בהלכה :

יוכל לזהות מצבים שבהם קיימת בעיה הלכתית...
 ידע כיצד למצוא בספרי ההלכה הקלאסיים פתרון לשאלה המתעוררת..

השוואת המטרות בתכניות השונות

כדי להשוות את התכניות יש לזכור, כי שלוש התכניות הראשונות מכוונות לבתי-הספר היסודי (עד כיתה ח'), ואילו התכנית האחרונה מכוונת לכל מערכת החינוך (א-י"ב). השוואת ההישגים הנדרשים מן התלמיד בכיתה ח' לאלה הנדרשים ממנו בכיתה י"ב תלמד אותנו, באיזו מידה עולות הדרישות עם עליית גיל התלמיד. כדי להחריף את ההבחנה נסיף, לשם השוואה, את מטרות ההוראה של תורה שבעל פה במוסדות להכשרת מורים, דהיינו את ההישגים המצופים מן התלמיד הלומד שלוש שנים נוספות אחרי כיתה י"ב (למורי תורה שבעל פה במוסדות ממלכתיים דתיים להכשרת מורים, מיום 17.7.70 בחתימת ד"ר אוקס, מפקח מרכז בבתי המדרש הממלכתיים דתיים):

מטרות לכיתה ח'

לימוד סוגיה לא קשה ביותר בפני עצמו (תרצ"ב).
 יכולת ללמוד באופן עצמאי קטע קל (תשכ"א).
 הבנת לשון התלמוד (תשכ"ח).

מטרות לכיתה י"ב

הכרת דרכי הלימוד והמונחים ויכולת להשתמש באלה בלימוד סוגיה חדשה (תשל"ג).
 יכולת להבין משפט המכיל מלים ארמיות נפוצות (תשל"ג).

מטרות לכיתה ט"ו

כושר הבנה של סוגיה תלמודית רגילה בעזרת המפרשים המקובלים, במיוחד רש"י ותוספות (תש"ל).
 ידיעת עיקרי הלשון התלמודית (תש"ל).

הדמיון בין המטרות לקבוצות הגיל השונות מראה, כי טרם נמצאה הדרך לקבוע מהי "סוגיה קלה" ומהי "סוגיה קשה"; מה אפשר לדרוש מילד בכיתה ח', ומה מבוגר סמינר. העובדה כי ההבדל בין הכיתות השונות בחלק מן התכניות הוא בעיקרו הבדל **כמותי** מחזקת את ההנחה הזאת, שכן אילו הדרישות האיכותיות היו עולות, לא היה צורך להוסיף חומר ככל שהכיתה עולה. גם החופש הרב שחלק מן התכניות מעניקות למורה מראה, כי המתכנן לאמיתו של דבר

אינו יכול להחליט מדוע ללמד חומר מסוים בכיתה מוגדרת דווקא, ולא לתלמידים הצעירים בשנתיים או המבוגרים בשנתיים מן הכיתה הלומדת את חומר הלימודים.

סיכום

ניתוח התכניות השונות מראה, כי אף שכל התכניות מסכימות שפיתוח כשרים ומיומנות לימוד היא מהמטרות העיקריות של הוראת תלמוד, אין התכניות מצליחות להגדיר מה הם בדיוק כשרים בלימוד התלמוד ומה בין הדרישות ממסיים בית ספר יסודי לדרישות ממסיים סמינר היוצא ללמד בבית הספר היסודי. קושי זה נובע מן העובדה שטרם נמצאה הדרך להגדיר את הקשיים של הסוגיה התלמודית ולאפשר לתת ציון לדרגת הקושי של כל סוגיה. דיון מפורט בקושי זה יבוא בפרק 3.2, "הקשיים בהוראת תלמוד".

פיתוח הכשרים של לומד התלמוד, נושא שהיה מוסכם על הכול כחשוב ומרכזי, אינו יכול לסייע בקביעת תכנית הלימודים ודרך ההוראה, שכן אין בשלב זה תשובה מוסכמת המצביעה על קשיי הלימוד ועל הכישורים הנדרשים כדי להתגבר עליהם.

2.4. מטרת ההוראה בתחום האמונה והרגש

מבוא

דומה, כי יותר מאשר בשאר המקצועות מודגשת בהוראת תורה שבעל פה, ובמיוחד בהוראת דינים, חשיבות הצד הרגשי: שאר המקצועות מצריכים לימוד וידיעה, ואדם יכול ללמד גם אם אינו מזדהה אתם; לעומת זאת, תורה שבעל פה, דורשת את הלומד כולו: היא מצווה עליו "והגית בו יומם ולילה"; מביאה אותו לעשיית מעשים רבים ולהימנעות ממעשים רבים אחרים: לאהוב את רעהו ואת הגר ואת ה', לשנוא את הרשע, לא לפחד במלחמה, לירוא מה' ומההורים – כי אלה הם ציוויים שאינם ניתנים להשגה בלי הזדהות מלאה אתם.

חשיבותו של תחום האמונה והרגש בתורה שבעל-פה תובהר, אם נזכור שמקצוע זה קובע גם נורמות מפורטות מתי חייב אדם למסור את נפשו (רמב"ם, משנה תורה, הלכות יסודי התורה ה). בתחומי המדע אין נורמות כאלה, ולכן אין הם כוללים את הצד הריגושי. וכפי שאומר אפרויקין ישראל בספרו "חשבון הנפש": כוחו וערכו של גורם רוחני צריכים להימדד קודם כול בכושם לכבוש את לב האדם להיות "יקר לו כנפשו", במידת הנאמנות והמסירות שמראה האדם לאותו קניין רוחני ובנכונותו להגן עליו בכל כוחותיו ולהקריב קרבנות למענו, עד הקרבן האחרון, עד היקר מכול אשר לו – בדם חייו.... ההיסטוריה יכולה להראות רק מקרים בודדים שאנשים מסרו נפשם למען אמת מדעית".

יש השמים את הדגש העיקרי בלימוד תורה שבעל פה על הצד הריגושי. לדוגמא: אי רון, מנהל אגף החינוך הדתי, כותב: "לימוד התלמוד בבית-הספר צריך לחנך את הילד רק לאהבת לימוד התורה ולהבנת הטקסטים התלמודיים" (מיום 13.4.80). גישה זו משמיטה את תחום הידע ממטרת ההוראה, ומשאירה רק את תחום הרגש ואת תחום המיומנויות האינטלקטואליות.

ניתוח תכניות הלימודים

בניתוח התכניות נמצא את ההגדרות הבאות למטרות ההוראה של תורה שבעל פה בתחום האמונה והרגש:

תכנית תשכ"א קובעת:

מטרות לימוד התלמוד בבית הספר היסודי הן:

1. לנטוע בלב הילדים את האמונה במקור האלוקי של התורה שבע"פ, כפירוש לתורה שבכתב.
2. לחנכם לדעות ולמעשים על פי התורה.
3. לחבב עליהם את התלמוד ולהקנות להם רצון והרגל להגות בו תמיד.

בפירוט המטרות לכיתה ח' נאמר שנית:

- הכרת ערך התלמוד כתורה שבעל פה שניתנה לנו מסיני.
- נכונות לקבוע עתים לתורה.
- שאיפה ורצון להשתלמות מתמדת ושיטתית בידיעת התלמוד.

דברים דומים מצויים בתכנית תשכ"ח:

1. התלמיד יאמין במקור האלוקי של התורה שבע"פ כפירוש לתורה שבכתב.
2. התלמיד יהיה בעל השקפת עולם על פי התורה.
3. התלמיד יתנהג על פי התורה.
4. התלמיד יחבב את התלמוד.
5. התלמיד יעסוק בתורה גם בשעותיו הפנויות ובימי חופשתו, כחלק מאורח חייו.

תכנית תשל"ג חוזרת על רעיונות אלה:

המטרות החינוכיות של הוראת התלמוד בתחום האמונה והרגש מכוונת לכך שהלומד-

- 3.1 יאמין בבורא עולם ומנהיגו, אשר בחר בעם ישראל ונתן לו את תורתו, בחר בארץ-ישראל והנחילה לעמו.
- 3.2 יקבל את התורה בעל-פה כפרשנות מוסמכת ומחייבת של התורה שבכתב.
- 3.3 ירצה לכוון את אורח חייו על פי ההלכה.
 - א. יתמיד בקיום המצוות ובהידורן.
 - ב. יהיה נכון לבחון את דעותיו לאור ההלכה.
 - ג. ישתדל להגיע ליראת ה' ולאהבתו, לאהבת ישראל ולאהבת הבריות.
 - ד. יכבד חכמים וישאף לאמונת חכמים.
- 3.5 ישתדל לעסוק בתורה תדיר.
- 3.6 יחבב את לימוד התורה שבעל-פה.
- 3.7 יתפוס את ההלכה כסיכום המשנה והסוגיה התלמודית.
- 3.8 יתפוס את ההלכה כאמצעי להתייחסות ולשפיטה במצבים האקטואליים:
 - א. ביחסים בין אדם לחברו

ב. בעניינים שבין אדם למקום

ג. בעניינים שבין אדם לציבור

3.9 יהיה ער לבעיות השעה, וישתדל לקבוע לגביהן עמדה המבוססת על ההלכה.

3.10 יתייחס בחומרה וברצינות לכל בעיה שיש לה השלכות הלכתיות ויברר אותה בירור יסודי לפני קבלת החלטתו.

3.11 יהיה מוכן לקבל מרות של סמכות הלכתית מוסמכת.

יש לזכור, כי המטרות בתכניות תשכ"א ו-תשכ"ח מכוונות להוראת התלמוד. תכנית תרצ"ב, למרבה הפלא, אינה כוללת כל מטרות בתחום האמונה והרגש. תכנית תשל"ג מתייחסת לכלל התחומים בתורה שבעל-פה.

פירוט המטרות בתחום האמונה והרגש בהוראת דינים מצוי בחוברת של הרב משה חיים שלנגר (שלנגר הרב משה חיים, דינים, הוראתם בישיבות התיכוניות ובבתי הספר העל-יסודיים הדתיים, משרד החינוך והתרבות, אגף החינוך הדתי, ירושלים תשכ"ט). לאחר מיון נקבל את המטרות האלה:

1. הכרת ההלכה כביטוי של רצון ה', המתגלה בתורה שבכתב ובתורה שבעל-פה.
2. תפיסת ההלכה ככוללת וכמקיפה את כל שטחי החיים, הפרטיים והציבוריים כאחד, ולא רק, כפי שרבים טועים לחשוב, את השטח הפולחני (הריטואלי).
- 2.1 טיפוח הנכונות והמסירות לקיים מצוות בדקדוק גם במצבים קשים, בכל מקום ובכל מסגרת חברתית.
- 2.2 טיפוח האחריות ההלכתית של הפרט גם לגבי הכלל... להיות "עושה ומעשה".
3. חינוך להכרה באחריות האישית של האדם למעשיו בקיום מדוקדק של ההלכה.
4. החדרת ההרגל לשאול "שאלת חכם".

סיכום המטרות לסוגיהן

אם נמייין את המטרות לקבוצות, נמצא בהן את הקבוצות האלה:

- א. אמונה: אמונה באלוקים ובמקורה האלוקי של התורה.
- ב. עמדות: קבלת התורה שבעל פה כפרשנות מוסמכת, נכונות לקבל את הכרעת ההלכה, חיוב לימוד התורה.
- ג. עשייה: קיום מצוות מתוך הזדהות ואמונה.

התכניות אינן כוללות דרכים אופרטיביות למימוש המטרות בתחום האמונה והרגש, והדבר מובן, תחום זה הוא הקשה והסבוך ביותר מכל התחומים שהמחנך מטפל בהם, והיכולת לתכנן אותו בדרך יעילה ולהעריך את ההישגים שהתלמיד משיג היא כמעט בלתי אפשרית.

מטרות אלה הופכות אפוא להיות יעדים לעבודתו של המחנך, שיראה בהם כיוון דרך בעבודתו החינוכית. המורה יכול לשמש דוגמה אישית, אך גם למסגרת החינוכית יש תפקיד נכבד בחינוך למטרות אלה. הצעה אופרטיבית כיצד להגיע ליישום מטרות אלה אין.

3. תכניות הלימודים בתורה שבעל-פה

מבוא

בפרק זה ננתח את תכניות הלימודים השונות בתורה שבעל פה על מקצועותיה השונים.

לאחר שעמדנו על המטרות שהוראת התורה שבעל פה דורשת, נוכל לבדוק באיזו מידה תכנית הלימודים אמנם מאפשרת לנצל את ההוראה להשגת המטרות המוסכמות. כמו כן נבדוק, באיזו מידה ניכר שיפור בשינוי מתכנית לתכנית, ובאיזו מידה השינויים משקפים התפתחות בהוראת המקצוע.

תכניות הלימודים בתורה שבעל-פה כוללות את שלושת התחומים תלמוד, משנה ודינים. לימודי תפילה משתלבים בתוך הוראת דינים או כהקצאת זמן לתפילה בתחילת היום.

סקירתנו את התכניות השונות שפעלו בחינוך הדתי תהיה לפי שלושת התחומים שהוזכרו. חתכי אורך אלה עדיפים על חתכי רוחב הסוקרים את כל הנעשה בכיתה מסוימת, כיוון שבדרך כלל אין קשר בין שלושת המקצועות, ואין הפריה הדדית ותרומה של תחום אחד למשנהו. באותן תכניות מעטות שבהן התחומים נקשרים יתואר הקשר, והתכניות תתוארנה בסעיף 3.4, "תכניות אינטגרטיביות".

לא בכל שנה מקיפה תכנית הלימודים את כל שתיים-עשרה השנים שבהן הילד נמצא בבית הספר. תכניות הלימודים הראשונות עסקו בבית הספר היסודי, משום שבית הספר התיכון עוד לא היה נפוץ ומבוסס, התכניות גם מראות, כי הן מסתכלות על שמונה שנות הלימוד של הילד כשנות הלימוד הכוללות את כל חינוכו המסודר. רק תכנית בר אילן תש"ג החלה לראות את 12 שנות הלימוד כחטיבה אחת.

יושם לב, כי כל תכנית היא לימודים. חלק מן התכניות הן תכניות בחינה, ואינן מגדירות מה יהיה היחס בין החומר הנלמד לחומר הבחינה וגם אינן קובעות סדר ללימוד ודרך לחלוקת החומר.

ואלו התוכניות שננתח:

המקצוע			שנת התכנית
תלמוד	משנה	דינים	
א-ח'	א-ח'		המזרחי תרצ"ב
א-ח'	א-ח'	א-ח'	תשט"ו (=תשכ"א-ב)

תשט"ז	ט"ז-י"ב	ט"ז-י"ב	ט"ז-י"ב
תשכ"ח (אינטגרטיבית)	ט"ז-י"ב		תכנית אינטגרטיבית לבנות
תשכ"ח (לבי"ס יסודי)		א"ח'	א"ח'
תשכ"ח (דינים)	י"ב (בחינה)		
תשכ"ט	י"ב (בחינה)	י"ב (בחינה)	י"ב (בחינה)
תשל"ב	ט"ז-י"ב	ט"ז-י"ב	ט"ז-י"ב
תשל"ג	ד"י-י"ב		תכנית אינטגרטיבית לבנים ולבנות
תשל"ט	י"ב (בחינה)	י"ב (בחינה)	י"ב (בחינה)
תש"ס		ד"ח'	ד"ח'
תשמ"ד	א"י-י"ב		
תשמ"ז		א"י-י"ב	א"י-י"ב

כדי להבין את המבנה של התכניות יש לשים לב לעובדות אלה :
עד להפעלת הרפורמה מאורגן משרד החינוך בדרך המפצלת את התכנון לבית הספר היסודי (א"ח') ולבית הספר התיכון (ט"ז-י"ב). משום כך כל תכנית מתייחסת לאחד משני מוסדות אלה. רק תכניות תשל"ג, תשמ"ד ותשמ"ז בונות תכנית בהתחשב עם כל שנות לימודו של התלמיד בבית הספר.

התחומים השונים של מקצועות התורה שבעל-פה היו נפרדים, ופעלו ללא תיאום, ועדכון תכנית אחת לא היה קשור כלל בעדכון התכנית המקבילה לה. תכנית הלימודים בדינים ובתפילה נערכה בשנת תשט"ו, ואחריה בשנת תשכ"ב. התכנית במשנה ובתלמוד תוקנה, ויצאה מחדש בשנת תשכ"ח.

החל משנת תשכ"ח ניכרת מגמה לעבור לבחינות בכתב. בחוזר המנהל הכללי (חוזר מיוחד א', תשכ"ז, סעיף 12 עמ' 42), (חוזר מיוחד ו', תשכ"ז, עמ' 19). נאמר, כי בבחינות הבגרות יחולו בשנת תשכ"ח שינויים אלה :

1. הבנות תיבחנה בכתב בכל חלקי הבחינה ובכל המגמות (במגמות הלא הומניסטיות הבחינה בדינים ובמבוא היא "מבחן פנימי ב"י)
2. הבנים ייבחנו בכתב בדינים, במבוא לתלמוד ובקטע שלא נלמד (במגמות הלא-הומניסטיות הבחינה בדינים ובמבוא היא "מבחן פנימי ב"י).

שינויים אלה מחייבים תכנית לימודים אחידה וקבועה מראש, זוהי הסיבה, ששנת תשכ"ח ושנת תשכ"ט הן שנים שבהן מופיעות תכניות לימודים רבות ומפורטות. לפני שהבחינות נערכו בכתב הייתה גמישות רבה בחומר הבחינה, ולמעשה כל בית ספר הגיש הצעה למבחן, וההצעה אושרה.

לא בכל התכניות נדון באותה העמקה ופירוט כי לא כל תכנית המתוארת כ"חדשה" היא אמנם חדשה. לעתים קרובות שינוי בתכנית הבחינה הוא שינוי באפשרות הבחירה של בית הספר: מוסיפים לאפשרות הבחירה חומר נוסף או מפחיתים ממנו.

3.1 תכניות הלימודים במשנה

מדוע נתייחדה משנה להוראת בנות?

בניתוח תכניות הלימודים נבחין, כי בלימוד משנה אנו רואים את התלמידה, ובלמוד תלמוד את התלמיד. נסכם בקצרה, מדוע בנות אינן לומדות תלמוד, וממילא מרבנות בלימוד משנה, הדבר נובע מן ההגבלה הכללית שבמקורות לגבי לימוד בנות.

מחלוקת ראשונה על הוראת תורה לבנות מצויה במשנה (סוטה כ, א):

"בן עזאי [אומר]: חייב אדם ללמד את בתו תורה..."

רבי אליעזר אומר: כל המלמד בתו תורה, כאילו לימדה תפלות".

הגמרא דנה בדברי רבי אליעזר אלו:

"תפלות סלקא דעתך? אלא אימא כאילו לימדה תפלות.

אמר רבי אבהו: מאי טעמא דרבי אליעזר?

דכתוב "אני חכמה שכנתי ערמה" (משלי ח).

כיוון שנכנסה חכמה באדם, נכנסה עמו ערמוניות".

הערמוניות שחוששים מפניה היא השימוש בדברי התורה למטרות שליליות: היכולת להבחין בדרך התהוות הדינים יכולה לערער את סמכותם.

ואמנם כך נפסקה ההלכה ברמב"ם, ודבריו הועתקו בשולחן ערוך (רמב"ם תלמוד תורה א, יג; שו"ע יו"ד רמו, נ):

"אישה שלמדה תורה יש לה שכר, אבל לא כשכר האיש, מפני שאינה מצווה ועושה. ואף על פי שיש לה שכר, ציוו חז"ל שלא ילמד אדם את בתו תורה, מפני שרוב הנשים אין דעתן מכוונת להתלמד, אמרו חכמים: כל המלמד את בתו תורה, כאילו מלמדה תפלות, (רמ"א: פירוש: דבר עברה).

במה דברים אמורים? תורה שבעל פה. אבל תורה שבכתב לא ילמד אותה לכתחילה, ואם מלמדה, אינו כמלמדה תפלות. (רמ"א ומכל מקום חייבת האישה ללמוד דינים השייכים לאישה...)

בצד דברים עקרוניים אלה מצוי סיפור קצר (ירושלמי, סוטה ג, ד; במדבר רבה, נשוא, ט) המתאר כיצד נהג רבי אליעזר בשאלת אישה:

"מטרונה אחת שאלה את ר' אליעזר: מפני מה חטייה (=חטא) אחת בעגל, והם מתו בה ג' מיתות?"

אמר לה: אין חכמה לאישה אלא בהלכה, דכתיב "וכל אשה חכמת לב בידיה טו".
אמר לו הורקנוס בנו: בשביל שלא להשיבה דבר אחד מן התורה, איבדת ממנו ג' מאות כור מעשר בכל שנה?
אמר לו: יישרפו דברי תורה, ואל יימסרו לנשים".

שאלת המטרונה הייתה על טעם העונש בחטא העגל, ורבי אליעזר, שהיה כוהן והיה מקבל ממטרונה זו את מעשרותיה, העדיף להפסיד את המתנות, ולא להשיב לה.

במקביל לדברים אלה, המתנגדים ללימוד תורה של נשים, מצויים במקורות תיאורים שונים של נשים שלמדו תורה כדבר קיים ומובן מאליו:

במסכת סנהדרין (דף צא) מובא:

"נעץ [חזקיהו] חרב על פתח בית המדרש: ואמר: כל מי שאינו עוסק בתורה – יידקר בחרב. בדקו מדן ועד באר שבע, ולא מצאו עם הארץ; מגבת ועד אנטיפטרוס, ולא מצאו תינוק ותינוקת, איש ואישה, שלא היו בקיאים בהלכות טומאה וטהרה".

סיפור זה משווה את האיש ואת האישה בידיעת התורה.

סיפור דומה מובא אגב דיון בהלכה. ב"שולחן ערוך" (שולחן ערוך אורח חיים רסג, ה). מובאת ההלכה בשאלה מתי מברכים על הדלקת נר שבת ונר יום טוב, ומובאת שתי דעות:
"יש מי שאומר שמברכין קודם ההדלקה, ויש מי שאומר שמברכים אחר ההדלקה".

רבי יחזקאל לנדא (בספרו **"דגול מרבבה"**, או"ח רסג, ה). כתוב:

"לעניות דעתי הדין עם אמו של הגאון "דרישה" (ר' יושע פאלק, מחבר הספרים **דרישה** ו**פרישה** על ארבעה טורים), שביום טוב תברך ואחר כך תדליק... וכן נראה לי להורות כאשת הגאון דרישה, והיא אישה נשאה לבה בחכמה".

ה"דרישה" מביא דין זה בשם אמו (או אשתו), ובספרי ההלכה נקבעה הלכה זאת בהתחשב עם הנימוקים שהעלתה.

תיאור דומה מופיע בדברי בעל טורי זהב (**יורה דעה** רמו, ד):

"מצינו בפרשת המלך "הקהל את העם, האנשים והנשים", והמלך היה לומד ספר משנה תורה.

ויש להקשות: אם כן, אפילו לכתחילה שרי [ללמוד תורה] כמו שם? ונראה לי, ששם לא דרש המלך כי אם פשוטי הדברים, וזה באמת מותר אף לדין לכתחילה, כמו שהוא

המנהג בכל יום; מה שאין כן בלימוד פירוש לדברי התורה דרך התחכמות והבנה – אסרו לכתחילה".

דברים ישירים ומפורשים מופיעים בספר החסידים **(ספר חסידים)**, הוצאת מוסד הרב קוק, סימן שיג, עמוד רמד):

"חייב אדם ללמוד לבנותיו המצוות, כגון פסקי הלכות. ומה שאמרו שהמלמד לאישה תורה כאילו מלמדה תפלות - זהו עומק תלמוד וטעמי המצוות וסודי התורה, אותן אין מלמדים לאישה ולקטן. אבל הלכות מצוות ילמד לה, שאם לא תדע הלכות שבת, איך תשמור שבת?! וכן כל מצוות, כדי לעשות להיזהר במצוות, שהרי בימי חזקיהו מלך יהודה אנשים ונשים, גדולים וקטנים, ידעו אפילו טהרות וקודשים. וזהו "הקהל את העם האנשים והנשים והטף" (דברים לא, יב), וזהו "אתם נצבים היום כולכם לפני ה' אלקיכם, ראשיכם שבטיכם זקניכם ושוטריכם, כל איש ישראל, טפכם נשיכם וגרך אשר בקרב מחניך" (דברים כט י-יא)...

אבל לא ייתכן לבחור ללמוד לבנות, ואפילו האב עומד שם ושומר מן ערווה. אלא האב ילמוד בתו ואשתו.

והשונמית הולכת ושומעת הדרשה מפי אלישע, שהרי אמר "מדוע את הולכת אליו היום לא חודש ולא שבת?" (מלכים ב', ד, כג); מכלל דבחודש ושבת הולכות".

במסורת החינוך התחזקה המגמה שבנות אינן לומדות תורה שבעל פה בעקבות הדברים ב"שולחן ערוך" שצוטטו למעלה.

הגדרת סוג התורה שבעל פה שבנות אינן לומדות סבוכה למדי. הנוהג שהתקבל הוא שבנות אינן לומדות תלמוד, אבל לומדות דינים. נשים חייבות בכל המצוות, מלבד שלושים מצוות. מתוך שלושים אלה חלק אינן נוהגות היום, וחלק נשים נוהגות לקיים אף שאינן חייבות בהן (שופר, מגילה). כיוון שכך, הנושאים שאינם כלולים בחובת הנשים הם רק תפילין וציצית. בשאר הדינים נשים חייבות, ולכן הן צריכות ללמוד אותם. הטקסטים האפשריים ללימוד בנות כהרחבה ללימוד דינים היו בעיקר משניות.

מטרות ההוראה

כפי שכבר הסברנו, המקצוע הראשי בהוראת תורה שבעל פה לבנות הפך להיות משנה. מתלמוד הבנות מנועות, דינים אי אפשר להפוך למקצוע ראשי בגלל הקושי הגדול בהוראתם, ומשנה תורה לרמב"ם, המכיל את כל התכנים שבמשנה, לא ניתן ללמד מסיבות טכניות: הספר מקיף, ואין אפשרות להביאו לכיתה. נותרה אפוא המשנה, והיא אכן הפכה להיות ספר הלימוד העיקרי להוראת תורה שבעל פה לבנות.

יוסף היינמן טוען, כי הזמן המוקצב להוראת משנה מופרז ביותר: "אם כל סוגי בתי-הספר לקויים בחסר, לקוי בית-הספר הדתי לבנות ביותר: שמונה שנים רצופות של לימוד משנה

כאחד המקצועות הראשיים נראה מוגזם לכל הדעות" (היינמן יוסף, "מקומה של המשנה בתכנית הלימודים", בתוך: **הוראת התורה שבעל פה**, בעריכת יוסף היינמן, ירושלים, תש"ך).

מדוע הבנות לומדות משנה? תכנית הלימודים אינה פותרת רז זה! בתכנית המזרחי תרצ"ב מופיע מאמר מאת א"מ ליפשיץ, שבו הוא דן, בין השאר, בחינוך הבנות, והוא כותב: "קשה עלינו הפרובלם של חינוך הבנות. אין הן לומדות תלמוד, ואיך נחנכן באופן דתי? אין אנו יודעים איך לחנך לדת מתוך הלימודים הכלליים, מה שהחרדים באשכנז יודעים... צריך ללמד את הבנות תורה... נקודת הכובד שמנו בלימודי חומש ורש"י, דינים וביאורי תפילה. פתרון הפרובלם הוא אולי בבית-מדרש למורות".

המעניין במאמר זה הוא מה שאיננו כתוב בו: ליפשיץ אינו מעלה על דעתו שהחינוך הדתי של הבת יבוא דרך לימוד המשנה, וזאת במאמר המופיע בשולי תכנית הקובעת 5 שעות שבועיות ללימוד המשנה בכיתות ו-י' לבנות (שעה אחת בכיתה ו' ושעתיים בכל אחת מהכיתות ז'-ח').

תכנית תשט"ו מתחמקת מהצורך להגדיר את מטרות הוראת המשנה בדרך יותר אלגנטית: התכנית מדברת על מטרות הוראת **התלמוד**, ומשמיטה כליל את הדיון במטרות הוראת **המשנה**.

בשולי תכנית הלימודים לכיתות השונות מצויות בתכנית תשט"ו רשימות הישגים צפויות מהוראת החומר. גם כאן התכנית מתחמקת מהגדרת ההישגים במשנה. בתכנית של כיתה ח', לדוגמה, מופיעה רשימת הישגים, וחלק מהם מצוינים בכוכב. ההערה מסבירה את הכוכב קובעת, כי "על בתי הספר לבנות חלים רק ההישגים המסומנים בכוכב, כהישגים בלימוד המשנה". לפי הערה זו, ההישג "ידיעת סוגיית הגמרא על פי פירושי רש"י" הוא הישג צפוי לבנות בלימוד המשנה... או "יכולת לסכם (בע"פ ובכתב) סוגיה שנלמדה להלכותיה השונות" הוא הישג שבנות תרכושנה אותו בלימוד המשנה...

אותה תופעה חוזרת בתכנית תשכ"ח לבית הספר היסודי: בהקדמה לתכנית מופיעה הערה זו: "ברצוננו להדגיש, שהוראת חלקים מתאימים של התורה שבעל פה לבת חייבת לעמוד במקום חשוב ביותר בחינוכה הדתי של הבת, ואנו מקויים שהתכנית החדשה לבנות תסייע בידי המחנכים לעשות מלאכה חשובה זו בהצלחה". כיצד ייעשה דבר זה? התכנית סותמת ואינה מפרשת.

תופעה דומה נמצא כאשר נבדוק את דבריהם של מחנכים ביחס ללימוד משנה. נפתלי שטיינברגר (שטיינברגר נפתלי, "מטרות הוראת משנה בביה"ס לבנות", **ענייני חינוך** ניו יורק, תשכ"ד) טוען, כי המשנה עשויה להסביר את הקשר ההדוק שבין התורה שבכתב לתורה שבעל פה, לעורר את אהבת ה' ואת אהבת התורה ולהביא לקבלת עול מלכות שמים על ידי קיום מצוות התורה, ובקיצור לימוד המשנה הוא אמצעי ראשון במעלה ליצור בבנות השקפת עולם דתית.

בדומה לו כותבים שמעון זאק (זאק שמעון), "לימוד המשנה בביה"ס העממי", **הד החינוך**, תשי"ד) ובי"צ זלצין (זלצין בי"צ, "המשנה בביה"ס העממי", **דרכי החינוך**, תשי"ד) על לימוד משנה בבית הספר היסודי: המשנה היא מקור להכרת מהותה של היהדות ומקורותיה, ומחנכת לחיות על פי המוסר והצדק.

אם כן, עדיין נשארה השאלה בעינה: אם הוראת משנה היא ענין כל כך חשוב ומרכזי בחינוך לקיום מצוות, מה חטאו הבנים שאין מלמדים אותם משנה?

התכנית היחידה המציבה מטרות ברורות בהוראת משנה היא תכנית בר אילן תשל"ג. לפי תכנית זו מטרת הוראת המשנה היא הכרת השתלשלות ההלכה, הכרת לשון המשנה, הכרת מבנים רגילים של המשנה, ידיעת סדר הדורות של התנאים וכדומה. מטרות אלה מביאות תועלת כאשר המשנה היא בתוך רצף לימודי תורה שבעל פה. אמנם, תכנית זו רואה את המשנה כחלק אינטגרלי מלימודי תורה שבעל פה חלק הנלמד על ידי בנים ובנות בכל שנות לימודיהם והכלול בתוך רצף המקורות הבנוי סביב נושא מוגדר.

הצגת מטרות לימוד המשנה, כפי שהיא מופיעה בתכניות הלימודים, מעוררת את החשד כי תכנית הלימודים לבנות לא נקבעה על פי מה שהתכנית רוצה ללמד את התלמידות, אלא על פי מה שהתכנית מנועה מללמד: העובדה שבנות אינן רשאיות ללמוד גמרא מעתיקה את נקודת הכובד של לימודיהן למשנה, וזאת בלי שייבדק באופן יסודי מדוע, בעצם, יוקדשו כל כך הרבה שעות ללימוד מקצוע זה. לא נשאלה השאלה, אם אפשר להפיק בעזרת חומר לימודים אחד את אותם השגים, ואולי אפילו הישגים גבוהים יותר מאלה הצפויים מהוראת משנה לבנות.

ה"מקצוע" משנה נכנס לשגרת תכניות הלימודים, ומכאן ואילך נשמעות הצדקות שלאחר מעשה המסבירות מדוע מלמדים משנה.

תכניות לבית הספר היסודי

תכנית המזרחי תרצ"ב

תכנית המזרחי תרצ"ב קובעת, כי בכיתה ה' מוקדשות רוב שעות התורה שבעל פה של הבנים ללימוד משנה, ובכיתות ו'-ח' חלק קטן מהן, ולימוד המשנה הופך להיות "לימוד עצמי". לעומת זאת, הבנות ממשיכות בלימוד משנה בכל שנות לימודיהן.

תכנית הלימודים במשנה כוללת תכנים אלה:

כיתה ו':

ברכות

פאה א, ח

מעשרות (בדילוגים)

כיתה ז':

ביכורים ג

פסחים א-ה, ט, י

סוכה ג-ה

ראש השנה

כיתה ח':

שבת א-ו

יומא (בדילוגים)

ביצה

חולין א-ג, ז, ח

בבא קמא או בבא מציעא (פרקים נבחרים).

תכנית תשט"ו (=תשכ"א-ב)

חומר הלימודים לפי תכנית זו הוא כדלהלן:

כיתה ה':

יומא א, ג, ד, ה

סוכה

מגילה

כיתה ו':

אבות

סנהדרין ג-ו

כיתה ז':

בבא קמא א-ג, ח
פסחים א, ד, י

כיתה ח':

בבא מציעא ב, ז
נדרי ח-י
שבועות ג, ח
שבת ב, ז

נשווה כבר כאן את חומר הלימודים בשתי התכניות: מסכת יומא נחשבת בתכנית תרצ"ב מסכת קשה, ולימודה נדחה לכיתה ח'. לעומת זאת, תכנית תשט"ו קובעת אותה לכיתה ה', למתחילים. אותו דבר ביחס למסכת סוכה: בתכנית תרצ"ב היא מיועדת לכיתה ז', ובתכנית תשט"ו – לכיתה ה'.

תכנית תשכ"ח

בשנת תשכ"ח חל שינוי בדרך בחירת החומר: התכנית אינה כוללת פרקים שלמים, אלא רשימת משניות מתוך הפרקים. בדרך זו התכנית משיגה גיוון רב יותר. ואלה התכנים:

כיתה ה':

משניות מתוך ברכות, ביכורים, יומא, סוכה, ראש השנה, תענית, פסחים, אבות.

כיתה ו':

משניות מתוך שבת, פסחים, יומא, סוכה, ביצה, ראש השנה, מגילה, מנחות, חולין ואבות.

כיתה ז':

משניות מתוך פסחים, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין, אבות.

כיתה ח':

משניות מתוך כלים, פאה, כלאיים, שביעית, תרומות, מעשרות, מעשר שני, בכורות, חלה, יומא, כתובות, סוטה, קידושין, בבא קמא, אבות, מידות.

בתכנית זו אפשר ללמוד מסכת אחת בכמה מחזורים, כי בחירת המשניות משתנה בכל כיתה. כמות החומר לא השתנתה בהרבה, אף שרשימת המסכתות גדלה.

תכנית תשמ"ז

בשנת תשמ"ז חל שינוי נוסף בבחירת חומר הלימודים במשנה: חומר הלימודים בכיתות ד'-ו' הוחלף בחומר חדש, שנקבע לפי עקרונות אלה:

1. החל מכיתה ד' המגמה היא להתרכז בטקסט המשנתי, ולכן נבחרו משניות רבות ממסכת אחת, במקום מבחר משניות ממסכתות רבות.

2. נבחרו מסכתות ופרקים המפגישים את הלומד עם חיי ההלכה בימי בית שני, בחיי היום-יום, בסנהדרין ובמקדש.
3. שאר המסכתות שבתכנית עוסקות בתפילה, בברכות ובמועדים.
4. המשניות שבתכנית הן בחלקן תיאוריות-סיפוריות, ובחלקן הן עוסקות בדיון הלכתי-משנתי.
5. המסכתות שובצו בכיתות השונות תוך התאמה לתכנית הלימודים בתנ"ך.

המסכתות הנלמדות הן אלה :

כיתה ד' :

מסכת סוכה, 37 משניות

כיתה ה' :

מסכת ברכות, 35 משניות

מסכת תמיד, 25 משניות

כיתה ו' :

מסכת סנהדרין, 26 משניות

מסכת פסחים, 32 משניות

מסכת ראש השנה בשלמותה.

לימוד משניות בכיתות ז'-ח' הושאר כאפשרות בחירה, אבל מספר הבוחרים במשנה בכיתות אלה קטן : בניס לומדים תלמוד, ובנות – נושאים בהלכה.

תכניות לבית הספר התיכון

תכנית תשט"ז

תכנית תשט"ז מכילה רשימה של 70 פרקים במשנה, ומתוכן בית הספר מלמד 50 פרקים. הדמיון של תכנית זו לתכנית המזרחי תרצ"ב לבית הספר היסודי מפתיע :

ברכות	ביצה א-ה
פאה א, ח	ראש השנה א-ד
כלאים ט	תענית א-ד
ביכורים א, ג	מגילה א-ד
חלה א-ד	סוטה ז-ט
שבת ז, י, יב-יג	בבא קמא א-ח
פסחים א-ג	בבא מציעא א-ג ו-ח
יומא ח	סנהדרין א-ו
סוכה א, ד, ה'	חולין ה, יא, יב

תכנית תשכ"ט, תשל"ב, תשל"ט

התכנית במשנה עברה עוד שלושה גלגולים, ושלושתם חסרי משמעות: בשנת תשכ"ט קובעת תכנית הבחינה, כי חומר הבחינה יכלול 30 פרקי משנה מתוך מסכתות אלה: ברכות, שבת, פסחים, סוכה, ביצה, ראש השנה, מגילה.

בשנת תשל"ב ניתנת שוב רשימה מדויקת של פרקי המשנה, וגם כאן בגלל הבעיה הטכנית של ארגון הבחינה: כדי להכין מבחן שיכלול כל צירוף שיבחר המורה מתוך הרשימה של שנת תשכ"ט, צריך המבחן להיות ארוך מאוד ולהכין הרבה מאוד שאלות בחירה. ואמנם, בשנת תרכ"ט תפח המבחן לחוברת בפני עצמה. כדי לפתור קושי זה נקבעה תכנית המקטינה את הבחירה, ותכנית תשל"ב קובעת פרקי משנה אלה:

ברכות א, ד, ה, ו, ט
פאה א, ח
שביעית ז, ח, י
חלה א, ד
ביכורים א, ג
שבת ז, י, יב, יג, טו, טז
ביצה א-ג
ראש השנה ד
בבא קמא ג, ח
בבא מציעא ב, ו-ח.

תכנית הבחינה משנת תשל"ט חוזרת על פרקי המשנה משנת תשכ"ט בשינויים קלי ערך: נוספו מסכתות אבות א וסוטה א, ז, ח, ונגרעו מסכתות פאה ושביעית.

סיכום

השוואת תכניות הלימודים השונות, לבית הספר היסודי ולבית הספר התיכון, מביאה אותנו למסקנה המדהימה, כי חומר הלימודים אינו שונה בכיתה ה' מהחומר בכיתה י"ב: בשתי הכיתות לומדים את מסכת ברכות, וכמעט באותו מבחר. תכנית תרצ"ב מציעה ללמד את כל מסכת ברכות בכיתה ה', ואילו תכנית תשל"ב מניחה מבחר פרקים בלבד. כמות פרקי המשנה הנדרשים בשנת לימודים בבית הספר היסודי אינה פחותה מכמות הפרקים הנדרשים בבית הספר התיכון.

אם נשווה את גלגוליהן של מסכתות שונות בתכניות הלימודים, נגלה עד כמה מוזרים ושרירותיים השינויים שבתכנית: מסכת ברכות כלולה כולה בתכנית תרצ"ב לכיתה ו', נעדרת לחלוטין מתכנית הלימודים בשנת תשט"ו, חוזרת כולה בתכנית בית הספר התיכון לשנת תשט"ז, חוזרת לסירוגין (פרקים א, ד-ו, ט) בתכנית בית הספר התיכון לשנת תשכ"ב, חוזרת ומופיעה בשנת תשכ"ח לכיתה ה' בצורת מבחר (א-ג-ה; ב: א, ב; ו: א-ד, ז, ח; ח: א, ב, ז; ט: א, ב).

מסכת יומא עוברת קפיצות דומות: בתכנית תרצ"ב היא נלמדת בדילוגים בכיתה ח'; בשנת תשט"ו היא נלמדת בכיתה ה', והפעם פרקים א, ג, ד, ה; בתכנית תשכ"ח המסכת נלמדת שלוש פעמים, בכיתות ה', ו', ח', (בכיתה ה': ח: א, ד, ט; בכיתה ו': ח: ה, ו, ח; בכיתה ח': ג: ג-ט; ד: א-ה; ה: א-ד, ו; ו: ב-ח; ז: א, ג-ה). בתכנית תשט"ז לבית הספר התיכון כלול פרק מתוך המסכת, ובתכנית תשכ"ט לבית הספר התיכון הושמטה המסכת לחלוטין.

וכך מסכת ראש השנה: בתכנית תרצ"ז היא נלמדת כולה בכיתה זו; בתכנית תשט"ו היא נעדרת; בתכנית תשכ"ח היא מופיעה בכיתות ה'-ו' במבחר מצומצם. ובתכנית בית הספר התיכון: בשנת תשט"ז נלמדת המסכת כולה, ובשנת תשכ"ט נלמד פרק ד בלבד!

דומה כי המסקנה מכל זה היא אחת: תכנית הלימודים במשנה לבנות אינה מכוונת למטרה כלשהי, אלא כדי למלא את שעות לימודי הקודש הקצובים לבנות בתכנית הלימודים. וכדברי צבי אדר: "ההגזמה בלימוד משנה לבנות, תוך הזנחת מוחלטת של לימוד זה לבנים, מעידה ברורות שאין כאן תפיסה פדגוגית חדשה של לימוד התורה שבעל פה" (אדר צבי **החינוך היהודי בישראל ובארה"ב**, תל אביב, תש"ל). תכנית הלימודים נקבעת לפי מערכת השעות המקציבה שעות לימוד לתורה שבעל פה, ואין כיוון ברור למקצוע זה כשהוא מכוון לבנות!

בית הספר הדתי חייב למצוא את דרכו בקביעת תוכני הלימוד של הבנות, הבנות אינן לומדות גמרא, ולעובדה זו אפשר אפילו לתת צדקה מעשית: כמות הזמן הדרושה לתלמיד כדי להגיע לשליטה בלימוד הגמרא מרובה, ומערכת החינוך אינה מקציבה מספר כזה של שעות לבנות, מה גם שלימוד גמרא לבנות לא יוביל להמשכיות, שכן בנות לא תשתתפנה בלימוד "דף יומי" ולא תקבענה עתים ללמוד גמרא לאחר סיום לימודיהן. עם זאת, אין מצב זה מצדיק הפעלת תכנית לימודים הנקבעת על יסוד האפשרויות הנוחות הקיימות לימוד פרקי משנה בלבד, בלא שיוגדרו בבירור מטרות לימוד זה והדרכים להשגתן.

הפתרון הנראה לנו הוא בחירת חומר לימודים מגוון, מתחומים שונים של התורה שבעל פה, ובניית תכנית המכוונת למטרה ברורה.

התחלה של גישה כזאת מצויה בתכניות האינטגרטיביות שיתוארו להלן בפרק 3.4.

3.2 תכניות הלימודים בתלמוד

מבוא

המקצוע הראשי בלימודי תורה שבעל פה. הוא התלמוד המכוון לבנים. המאמץ העיקרי והזמן המרובה המוקדשים להוראת תורה שבעל פה מכוונים ללימוד תלמוד.

כבר הזכרנו שתלמוד הוא מקצוע קשה, והוראתו סבוכה. בפרק זה נדון בקשיים הקיימים בהוראת תלמוד, ולאחר מכן נסקור את תכניות הלימודים, ונבחן, באיזו מידה ניכרת בתכניות אלה התמודדות עם הקשיים הקיימים בהוראת תלמוד, ובאיזו מדיה ניכרים במעבר מתכנית לתכנית שיפור ושכלול בארגון ההוראה של המקצוע ובבחירת חומר הלימודים.

ואלה הנושאים בהם נעסוק בפרק זה:

3.21 הקשיים בהוראת תלמוד: בסעיף זה ננתח את הקשיים הקיימים בהוראת תלמוד בהתאם לניתוח קשיים אלה בספרות.

3.22 תכניות הלימודים בתלמוד: בסעיף זה נסקור את תכניות הלימודים הקיימות ואת משמעות השינויים שחלו במעבר מתכנית לתכנית.

3.21 הקשיים בהוראת תלמוד

האם אפשר לדרג את התלמוד?

הצורך לקבוע תכנית מדורגת בתלמוד מחייב להגדיר מה הם הקשיים בהוראת התלמוד, ולהתחשב בקשיים אלה בשעת קביעת חומר הלימודים לכיתות השונות.

מיונים שונים הוצעו לקשיים שבתלמוד. הקושי העומד מעבר למיונים אלה הוא השאלה באיזו מידה אפשר להיעזר במיונים השונים כדי לארגן את הלימוד. א"מ ליפשיץ (ליפשיץ א"מ, "החדר", בתוך: **כתבים**, כרך א, ירושלים, תש"ד). יצא לפני חמישים שנה בהכרזה כי אין כל אפשרות לפתור את הקשיים שבהוראת תלמוד על ידי בחירת קטעים מתאימים. הוא כותב: "שלושה דברים בתלמוד טעונים לימוד (1) הלשון, (2) התוכן, (3) דרך התלמוד. הלשון המהותית והמצומצמת של התלמוד... דורשת לימוד רב, אבל היודע את הלשון עדיין לא הועיל כלום. התוכן – מרובה צדדים... נסדר בספרי הפוסקים... והגדול והיפה שבהם – ספר הי"ד לרמב"ם... והכול מוכן ללומד, ואין נגרע דבר, אלא – התלמוד. הלומד והיודע כל פרטי ההלכות – עדיין לא נפתרו לו שערי התלמוד דרך המשא ומתן, אופני המחשבה התלמודית, רק מי שדרך התלמוד נהירה לו יעבור בין שביליו המעוקלים והמסובכים של פרדס פלאים זה... דרך התלמוד תוכל להיפרט לכללים ערוכים ומפורשים ולהיכלל ביצירה הגדולה של מבוא התלמוד, שיהיה כעין יצירה חוזרת של התלמוד, אבל גם כללי התלמוד יהיו בידי אדם שלא דלה הרבה מים התלמוד לכלים ריקים, לקליפה שאבד גרעינה".

בדברים חריפים אלה שולל א"מ ליפשיץ כל אפשרות של דירוג הקשיים בתלמוד וארגון החומר בדרך שתסייע ללומד להתגבר על הקשיים אחד אחד. כל אחד מהמרכיבים של התלמוד ניתן למצאו בצורה מסודרת: אפשר ללמוד לשון, אפשר ללמוד את תוכני התלמוד, אפשר ליצור ספרי מבוא טובים, אבל כל אלה אינם תלמוד, ואינם מקדמים את הלומד בלימוד התלמוד.

יתרה מזו: ניסיון לדרג את החומר התלמודי לפי דירוג קושי – טוען ליפשיץ – יראה, כי כל אחד משלושת מרכיביו דורש דירוג אחר. אם ירצו לבנות את התלמוד לפי דירוג הקושי של הסוגיה התלמודית, "לפי צורות הסוגיות, בהדרגה מן הפשוט והקל אל המסובך והכבד, נמצא שמבוא ... כזה אינו עוד במציאות... וקשה לחשוב שיצליח ניסיון כזה, כי למען סדר סוגיות לפי צורתיהן יצטרכו לפרק את התלמוד לחוליותיו, לסלק את הסוגיות מתוך סביבתן הטבעית, ויינטל מהן ריחן וטעמן".

ולפשיץ קובע לסיום, כי יש כאן מעגל שאין לו התחלה: הבנת התלמוד היא סך הכול של הבנת כל צדדיו, והבנת כל צד מצדי התלמוד תיתכן רק דרך הבנת התלמוד כולו, ואין מוצא שיטתי ממעגל זה. "זוהי הפרובלמה הקשה בהוראת התלמוד למתחילים".

בהמשך נראה, כי חמישים שנה של ניסיונות ובירורים קידמו אך מעט את פתרון הבעיה.

מיון הקשיים בהוראת התלמוד

נעשו ניסיונות שונים למיין את הקשיים שבהוראת התלמוד. סקירה קצרה של רשימות קשיים שונות תעמיד אותנו בפני הבעיות שמתכנן הלימודים נתקל בהן בשעה שהוא רוצה למיין את הקשים ולבנות על פיהם תכנית לימודים היוצרת מבנה דידקטי נכון של חומר הלימודים.

צבי אדר (אדר צבי, **החינוך היהודי בישראל ובארה"ב**, תל אביב, תש"ל). מונה קשיים אלה: "שפת התלמוד קשה: ברובו הגדול הוא כתוב ארמית. ענייניו קשים: רבות מן הבעיות הנידונות בו הן בעיות חוקיות מסובכות בעניינים הרחוקים מעולמו [של התלמיד]... קשים האופן שבו הוא כותב וטיב החשיבה האופיינית לו, השקלא וטריא התלמודי המובהק. ההתדיינות המפורטת באפשרויות שונות של פירוש דברי המשנה, הקישור של עניינים שונים זה בזה לשם השוואה ולימוד מן האחד על השני, המידות השונות שהתורה נדרשת בהן, השלב הנוסף של דיונים מפורטים של בעלי התוספות על ההתדיינות המפורשת בתלמוד – כל אלה הופכים את ההשתלטות על דרך החשיבה ודרך הכתיבה של התלמוד למשימה קשה ביותר".

ניסיון אחר למיין את הקשיים בתלמוד כדי ליצור ספר לימוד למתחילים עשו י"א אפרתי וי' בורגנסקי, מחברי "תלמוד לתלמיד" (אפרתי בורגנסקי, **תלמוד לתלמיד**, שערים א-ג, המחלקה לחינוך ולתרבות תורניים בגולה, תשט"ו). במאמר "הוראת התלמוד למתחילים" סוקר י"א אפרתי (אפרתי י"א, "הוראת התלמוד למתחילים", **מעיינות** ה', ירושלים, תשט"ז). את הקשיים בהוראת התלמוד, והוא ממיין אותם לקטגוריות אלה:

1. קשיים לשוניים

א. לשון קצרה ותמציתית

ב. חוסר פיסוק וסימון בין הפסקאות השונות

ג. ארמית

ד. טרמינולוגיה רבת גוונים, זרה ורחוקה מאוצר המלים היום-יומי של התלמיד.

2. קשיים הנובעים מן המבנים השונים בתלמוד

- א. שלל מבנים מיוחדים ולכל אחד דרכי גישה משלו (שאלה, תשובה, קושיה, תירוץ, בעיה, אתקפתא...)
- ב. ריבוי האפשרויות.

3. קשיים מבחינת התוכן

- א. גישה של האמוראים למשנת התנאים
- ב. לימוד מן הסתום
- ג. ה"סלקא דעתך" (היפותזה) והדחייה (אנטיתזה)
- ד. ההגהות והתיקונים המוצעים על ידי האמוראים.

4. קשיים בלימוד סוגיה שלמה

- א. הלכות ממקצועות שונים לשם סיוע קושיה או תירוץ
- ב. פרשנות המשולבת בתוך דברי האמוראים.

5. קשיים אחרים

- א. רש"י אינו מספיק כדי להסביר
- ב. הזמן של 5-6 שעות בשבוע אינו מאפשר לסיים עניין בשיעור רצוף אחד.

6. קשיים דידקטיים

- א. אי אפשר לדרוש מהתלמידים להתכונן לשיעור.
- ב. קשה לחזור על החומר.
- ג. קיימים קשיי שפה אצל התלמידים.
- ד. התלמידים מתרגלים לחזור על מונחים בלי להביןם.

כדי לתת לתלמיד אפשרות להתגבר על הקשיים בנו המחברים את ה"תלמוד לתלמיד" כספר מדורג, שבו יפגשו התלמידים בשנת לימודיהם הראשונה בקשיים המסומנים במספר 1. בשנה השנייה בקשיים המסומנים במספרים 1 ו-2, ובשנה השלישית עם קשיים המסומנים במספרים 1, 2, 3, 4.

רשימה אחרת של קשיים נותן יעקב כץ (כץ יעקב, "על בעיית לימוד התלמוד בבית הספר", בתוך: **הוראת התורה שבעל פה**, ירושלים, תש"ך). הוא מבחין בשלושה סוגי קשיים בהוראת התלמוד:

1. קשיים מציאותיים: מקרים המשמשים בסיס לדיון התלמודי, והם רחוקים מעולמנו. לדוגמה: שניים אוחזים בטלית.

2. קשיים הגיוניים: הנחות שתוקפן במסורת ולא בחקירה הגיונית, כמו דרכי האישור של החוקים מתוך דברי התורה ("מידות שהתורה נדרשת בהן") או ההנחה שאין אמורא רשאי לחלוק על תנא וכדומה.

3. קשיים מוסריים, הנובעים מתוך ערבוביה של המושגים חוק ומוסר.

הדגמה של הקשיים המבניים של הסוגיה התלמודית נותן יי איזנברג (איזנברג יהודה (הרצאה), "על מורכבותה של הסוגיה התלמודית", **ידיעון המרכז לתכניות לימודים**, משרד החינוך והתרבות, ירושלים, תשל"ב 1): כאשר יש צורך להחליט מה מבין השניים נכון – א' או ב' – מצפה התלמיד להוכחות משני הסוגים:

1. הוכחות לטובת א' (ולכן ב' נדחה)

2. הוכחות לטובת ב' (ולכן א' נדחה).

בסוגיה התלמודית יפגש התלמיד לעתים קרובות הוכחות בדרך השלילה:

3. הוכחות שא' לא ייתכן (ולכן ב' מתקבל)

4. הוכחות שב' לא ייתכן (ולכן א' מתקבל)

כאשר הסוגיה התלמודית דוחה את ההוכחות, העניין מסתבר עוד יותר:

1. הוכחות לטובת א' נדחות בשתי דרכים:

1.1 גם ב' יכול להתאים להוכחה (ואז, אולי, הן א' והן ב' הם נכונים).

1.2 א' עצמו אינו מתאים להוכחה (ואז, אולי, רק ב' הוא נכון).

2. הוכחות נגד א' נדחות גם הן בשתי דרכים:

2.1 גם ב' לא ייתכן (ואז, אולי, הן א' והן ב' אינם נכונים).

2.2 א' עצמו ייתכן (ואז, אולי, הן א' והן ב' נכונים).

אותו דבר, כמוכן, לגבי ההוכחות בעד ב' או נגדו.

קושי נוסף טמון בסדר של המסכת. הפרק הראשון של מסכת בבא מציעא, לדוגמה, פותח במשנה "שניים אוחזין בטלית". כדי להבין משנה זו יש לדעת את מה שנאמר בפרק השני של המסכת. עורך התלמוד לא התחשב בארגון הנושא, והוא כאילו הניח, שהכול, פרט לדף הנוכחי, ידוע ללומד. מסיבה זו הסוגיה בנויה לעתים קרובות על הנחות הבאות אחר כך! ואמנם, בפירושו למשנת "שניים אוחזים" שואל הרשב"א מדוע משנה זו היא הראשונה במסכת, ומשיב תשובה טכנית (שהדבר נובע מהקשר לסוף המסכת הקודמת).

מיון הקשיים בסוגיה התלמודית

תכנית בר אילן תשל"ג ניסתה להגדיר, מה הם האלמנטים הגורמים לכך שסוגיה תהיה "קשה". הגדרה זו הייתה נחוצה כדי להדריך את כותב התכנית שעה שהוא בוחר את חומר הלימודים לכיתות השונות.

התכנית מציעה שלוש נקודות מבט שיש להתחשב בהן בבחירת החומר. בסעיף המסביר מהו "חומר קשה" נאמר:

ז. החומר ידורג בדירוג היררכי, כאשר בכל שלב יתוספו קשיים נוספים.
 ח. החומר ייחשב לקשה, אם הוא יכלול כמה מרכיבים מתוך רשימת הקשיים שלהלן. הקביעה הסופית, מה קשה ומה קל, תיעשה בכל סוגיה לגופה, שכן קשה לקבוע נורמות חיצוניות ולקבוע על פיהן באופן מדויק את דרגת הקושי של הסוגיה.

י. סוגי הקשיים

קשיים צורניים:

1. קשיי לשון או קטעי ארמית מרובים
 2. מונחים ומטבעות לשון שיש צורך להכירם כדי להבין את כוונתם
- קשיים תוכניים:
3. עניינים המצריכים יחידות רקע (ריאליה, היסטוריה);
 4. דיונים מופשטים המצריכים שימוש בדרכי החשיבה שהילד טרם קנה אותן.
 5. מושגים קשים לתפיסת התלמיד
 6. דרכי מחשבה הזרים לתפיסת התלמיד, או דרכי מדרש המוצאים פסוק מפשטו או המסתמכים על קטעי מקרא קשים
 7. נושאים המעוררים התנגדות

קשיים מבניים

8. הסתעפות מסובכת של שלבי הסוגיה
9. נושאי לוואי הרחוקים מן הנושא הראשי.

יש לשים לב לעובדה כי למרות מיון הקשיים לתשעה סוגים עדיין התכנית טוענת, כי "קשה לקבוע נורמות חיצוניות ולקבוע על-פיהן באופן מדויק את דרגת הקושי של הסוגיה". פירושו של דבר, למעשה, כי גם לאחר מיון זה קביעת החומר התלמודי לכיתות השונות היא עדיין אינטואיטיבית.

כדי להדגים את הקשיים בדירוג הקושי של הסוגיה התלמודית, וממילא בקביעת מטרות ברורות בתחום המיומנויות והכשרים האינטלקטואליים, נדגים כיצד נראית סוגיה תלמודית כאשר היא מנותחת לפי קריטריונים פסיכולוגיים, כפי שהדברים הוצגו בישיבת הוועדה לתכנון הלימודים בתורה שבעל פה ביום 2.12.70.

ניתוח הסוגיה "אלו מציאות שלו"

הסוגיה "אלו מציאות שלו" (בבא מציעא כא, א-ב). נלמדת בבית הספר היסודי. מה הן הבעיות הפסיכולוגיות בהוראת סוגיה תלמודית בכלל, ובהוראת סוגיה זו בפרט?

1. הדיון במחשבה התלמודית הוא היפותטי-דדוקטיבי. האפיזודות והטיעונים מובאים כהשערות גרידא הנבדקות בזו אחר זו. הגמרא מבודדת את היסודות המשפטיים שבמקרה הנדון לפניה, נותנת להם ביסוס מן המקורות, ודנה בהם כשהיא חוזרת, דוחה ובונה מחדש את המקרה כשהוא מאורגן סביב יסוד מרכזי חדש. האפיזודה המובאת בגמרא איננה "מציאות", אלא הוכחה הניתנת לעיבוד ולשינוי.

דרך מחשבה זו היא היפותטית. הילד מתחיל לחשוב בדרך זו בגיל 12 שנה, ולא לפני כן. כדי להשתמש בדרך חשיבה זו על הילד להשתמש בהיגיון פורמלי, ולא בדרך חשיבה קונקרטי, המטפלת במצבים ממשיים ומבססת עליהם את שיקול הדעת שאותו מסוגל הילד לסווג, לדרג או לכלול בקבוצות.

קושי נוסף טמון בתהליך יישום חוק אל מציאות ולהפך. תהליך דדוקטיבי זה קשה ביחוד כשהמציאות המובאת בגמרא אף היא אינה מציאות קבועה, אלא מציאות היפותטית.

2. הסוגיה שלפנינו מבחינה בין "דרך נפילה" ל"דרך הינוח": התנהגות המעידה על כוונת בעליה. אם בעל האבדה הניח את החפץ, הוא ישוב לקחתו. אם החפץ נפל ממנו, הדבר תלוי בסימן: אם יש בחפץ סימן, בעליו יחפש אחריו; אם אין בו סימן, הוא יתיימש ממנו. כאן נדרש מן הילד כושר שיפוט אנושי אובייקטיבי, מזווית הראייה של הזולת. תהליך זה ייתכן כשהילד שולט בפעולה הלוגית של הדדיות.

3. דרך הדיון בגמרא היא מיצוי כל האפשרויות שגרמו למציאה ובדיקתן בזו אחר זו, כאשר בכל פעם האפשרויות מאורגנות בדרך אחרת. נדרשה כאן אפשרות ראיית אותו מצב מכמה נקודות מבט, כשאותם הגורמים במקום אחר מקבלים משמעות אחרת. במקרה שלנו קיימות שלוש אפשרויות:

דרך נפילה	דרך הינוח	במכנשתא דבי דרי
גם הרבה פירות מותרים	גם מעט אסורים	קב בד' אמות

זו מציאות היפותטית, וספק אם הילד מסוגל לאקרובטיקה שכלית הדרושה ליצירה הספקולטיבית שממנה מתלבן יסוד הלכתי משפטי. אין הדבר פשוט בשביל הילד, ויש לחשוש שהעניין ייתפס אצלו באפיזודות הלכתיות בודדות, ולא כפי שנדרש בגמרא, כחטיבה אחת על סעיפיה.

4. בעיות הכמות

א. היכן מצליח הילד להבחין במצבים של "דרך נפילה", "דרך הינוח" שאינם בין "הרבה פירות" ל"מעט פירות" אלא "אפילו טובא נמי" ו"אפילו בציר מהכי נמי לא". כאן אין המדובר בכמות קונקרטית קבועה כגורם לדיון, אלא אינסופית, במובן החשיבה הלוגית. אף זו אינה מתחילה לפני גיל 12.

ב. "קב בארבע אמות": מושג כמותי זה מורכב משני סוגי מידות שונים, נפח ושטח, היוצאים פיזור במרחב. פעולה לוגית זו נקראת טריאציה כפולה, אף זו בלתי אפשרית לפני גיל 11-12.

5. "נפקא מינה": הקושי בסעיף 3: שינוי זווית הראייה לשם בדיקת מצב באופן אובייקטיבי, מסתבך כאן סיבוך נוסף: יציאה מזווית ראייה אישית לזווית ראייה של הזולת והרגשתו הפסיכולוגית. במקרה שלנו קיימים שני הלכי רוח אצל האדם: האם קב ב-D אמות מופקר בגלל הטרחה ללקוט את הפירות, או משום שכמות כזו אינה חשובה? הגמרא מעלה מצבים שונים שבכל אחד מהם ייראה אחד הטיעונים חזק יותר ממשנהו. יש לשאול אם המחשה על הצגה, שבה ייצגו שני ילדים את שני צדי הבעיה, תעזור או תפריע לתהליך ההפשטה ההיפותטי-הדדוקטיבי הנדרש כדי להבין את הדמיון המשפטי.

6. "לא טרח איניש" ... האדם כמושג ולא כמציאות עובדתית מסוימת. אדם "סתם", "איניש" מושג סטטיסטי פורמלי ולא אפיזודי.

7. "יאוש שלא מדעת": אפשר להסביר לילדים מושג יאוש מהו על יסוד של ויתור מתוך ידיעה, הבא כתוצאה מהלך נפש רגשי אנושי. יאוש שלא מדעת אינו כזה. כאן מדובר במושג משפטי מופשט מתוכנו הרגשי-אפיזודי.

8. מושג הזמן, "מהשתא הוא דמייאש": הזמן מאבד כאן את אופיו הצורני שבו הזרימה של הזמן היא בכיוון אחד. הזמן כמושג מופשט הוא תהליך רלטיבי המורכב מגורמים שונים, והוא מופשט מן המציאות המתלבשת בו, הוא הכפלה של שני גורמים: המרחב (או מספר הפעולות המתרחשות) והמהירות. לפני גיל עשר צמוד הזמן לאחד משני הגורמים, ואינו תוצאה של שניהם. הילד נצמד לגורם אחד ושוכח להתחשב גם בשני.

הזמן האובייקטיבי מחייב פעולה לוגית של סריאציה כפולה (מהירות X מרחב). פעולה זו קשה אף למבוגר, בעיקר במצב המוזכר בגמרא. שהרי ממבט ראשון הזמן שוטף לכיוון אחד, בהיותו פונקציה של מאורעות בזה אחר זה, והוא צמוד לשינוי שבמצבים. הכול יודעים, שהיאוש בא רק לאחר הידיעה שחפץ אבד. אין אדם מתייאש מדבר הנמצא ברשותו, אלא רק מדבר שברצונו להשיגו ואינו יכול. כאן מפסיק היאוש להתקבל כמושג רגשי, והופך למושג הלכתי טהור, הקשור לחפץ ולא לאדם. חפץ שאין בו סימן מקבל דין יאוש מרגע שאבד. דין יש כאן ולא מצב, כי מבחינה הלכתית מגמת הדיון הוא בטיב קשר הבעלות ותו לא.

במקרה זה אין יותר קשר בין החפץ לבעליו, ולכן יש כאן מה שהגמרא קוראת "יאוש", שבמקרה זה הוא מצב החפץ ולא מצב פסיכולוגי של בעליו.

בחוג לחינוך של אוניברסיטת בר אילן נערך מחקר קצר שניסה למצוא את המבנה של המשא ומתן התלמודי. מחקר זה נערך בשנת תש"ל, ולא נסתיים ולא פורסם.

דו"ח ביניים של מחקר זה חוזר על הקשיים שצוינו עד כה: חוסר כלים בטוחים שאפשר לקבוע לפיהם מה מידת הסיבוך והקושי של הסוגיה התלמודית, וממילא חוסר ביטחון בקביעת המטרות בתחום הכשרים והמיומנויות.

דו"ח ביניים כותב צבי ורצברגר דברים אלה:

לאחר ניתוח של קרוב ל-50 סוגיות מסכת שבת דף כ, ע"ב-דף ל"ד, ע"ב בדרך של הפשטת תהליכי החשיבה (דרך זו מפורטת בדו"ח הקודם, מיום ט' בניסן תש"ל), ערכנו השוואה בין הסוגיות כדי לבחון אם קיימות סוגיות מקבילות מבחינת המבנה, כך שנוכל לכלול את כל הסוגיות במספר סוגי מבנים.

מסקנתנו היא, כי בניגוד לדרכי משא ומתן שבהן ניתן להצביע על מספר כללים המקיפים את כל דרכי המשא ומתן, אין אפשרות זו קיימת כאשר דנים על המבנה הכללי של הסוגיה.

כדי להבהיר את מסקנתנו נציג כאן את שיטת ההשוואה של הסוגיות.

לצורך ההשוואה נבדקו בכל סוגיה הפרטים הבאים:

א. סוגי המשא ומתן המופיעים בה (דהיינו שאלה, תשובה וכו')

ב. מספרם

ג. סדרם בסוגיה.

מן הראוי לציין, כי בניתוח דרכי משא ומתן הבחנו בכמה סוגי שאלות או תשובות, אך בהשוואת הסוגיות "ויתרנו" על פירוט זה, והסכמנו לקבל אף שתי שאלות מסוג שונה, וזאת משום שנוכחנו לדעת כי הקבלה מדויקת הכוללת זהות בסוגים בוודאי שאינה נמצאת. (הדברים אמורים גם ביחס ליתר דרכי המשא ומתן המופיעים בסוגיה, כגון ראיות, דחיות וכו').

אף לאחר "ויתור" זה התברר, שמתוך כל הסוגיות שבדקנו אין אפשרות להצביע אף לא על שתי סוגיות שתהיינה זהות זהות מוחלטת, כלומר, שכל שלושת הפרטים המוזכרים יהיו שווים בשתייהן.

רק אם נקבע כי שתי סוגיות נחשבות לזהות אם מופיעים בהן אותם דרכי משא ומתן, למרות שאינם מופיעים בסדר שווה ובמספר שווה, ולמרות שבאחת הסוגיות יש דרכי משא ומתן נוספים שאינם נמצאים בשניה, רק אז נוכל למצוא סוגיות זהות. אך לדעתנו אין ערך רק להקבלה מסוג זה.

מחקר שמטרתו לתת כלים למדידה של סיבוך הדיון בסוגיה התלמודית נערך על ידי פרופ' יצחק שלזינגר (שלזינגר יצחק, "ממדים של סיבוך הדיון", דו"ח מוגש למשרד החינוך והתרבות, המכון למחקר שימושי, ירושלים, סיוון, תשל"ב). המחקר בדק את ממדי הסיבוך של הסוגיה התלמודית בהתעלם מדרכי המחקר הרגילות של התלמוד, המבררים כיצד הגיעה הסוגיה לצורתה הנוכחית. מטרת המחקר הייתה לפתח מכשיר לטיפול במידת הסיבוך של הסוגיה.

ההנחה היא, שסיבוכה של הסוגיה הוא אחד הגורמים לקושי שבהוראתה (נוסף לקשים התוכניים והלשוניים). גם כאשר הלשון קלה והתוכן קרוב ללומד, עשוי הסיבוך שבסוגיה לגרום קשיים בלימוד.

שני טעמים ניתנים לצורך במציאת כלי פורמלי לניתוח הסוגיה :

- א. כאשר חומר הלימוד נהיר למורה, הוא עשוי שלא להבחין במידת הסיבוך שבו.
- ב. כלי כזה עשוי להיות מכשיר לבחירת חומר הלימוד, שכן גם המתכנן צריך כלי שבעזרתו יוכל להגדיר מה מידת המורכבות של הסוגיה.

המכשיר שהוצע בנוי לפי מיון הסוגיה התלמודית ל"איברים", שהם הצעדים של שיקול הדעת. האיברים השונים מצטרפים ל"מהלך", שהוא קושיה, ציטוט, ראייה וכדומה, וה"מהלכים" השונים מצטרפים ל"לדיון".

הוצעו מדדים למידת הסיבוך ב"מהלך" ובדיון כולו.

- מכשיר זה עדין אינו יכול לשמש מורה דרך למתכנן, מכמה סיבות :
 1. מידת הסיבוך שבסוגיה היא רק אחת מתוך כמה מרכיבי הקושי. מכשיר שיכול לתת קנה מידה כמותי לקושי שבסוגיה צריך יהיה להתחשב בכל גורמי הקושי.
 2. גם ביחס למידת הסיבוך לא הצליח המכשיר לתת ממד כמותי לדרכי ההתייחסות השונות שבדיון. מכאן שהמכשיר עדיין איננו פותר גם את הקושי הזה.
 3. כך לעניין מידת המפורשות של איברי המהלך – באיזו מידה רמוזות או מפורשות ההנחות או המסקנות שבמהלך : גם תכונה זו לא זכתה לאפיון כמותי.

ואמנם, מחבר המחקר מקווה ש"עבודה זו תהווה צעד ראשון לקידום הוראת מקצוע התלמוד בבתי הספר", וכן "שהיא תתרום לגיבוש דרך למחקר של האספקטים המבניים של הדיון התלמודי" (שלזינגר יצחק, "ממדים של סיבוך הדיון", דו"ח מוגש למשרד החינוך והתרבות, המכון למחקר שימושי, ירושלים, סיוון, תשל"ב).

בשנת תשמ"א יצאה לאור חוברת הדרכה לפרק "אילו מציאות", וכן סדרת שקפים להוראת הפרק, עבודה שהיא המשך למחקר זה של פרופ' יצחק שלזינגר.

בשנת תשמ"ו יצאה לאור ע"י צוות בהנחיית פרופ' שלזינגר החוברת "פרקי גמרא" (רון צילה, ריבלין שלמה ושלזינגר יצחק, "פרקי גמרא", מכללה דתית למורים ע"ש ליפשיץ, ירושלים, תשמ"ו), הכוללת מדריך למורה חוברת לתלמיד. חוברת זו היא המשך פיתוח שיטתו של י. שלזינגר.

בדברי המבוא מתוארת השיטה שלפיה הוכנה החוברת:

תכנית הלימודים שאנו מפתחים עתה נועדה להכניס את התלמיד בהדרגה ללימוד התלמוד. לשם כך לא די בבחירת קטעים קלים שיילמדו בתחילת השנה, אלא יש לבחור קטעים שמופיעים בהם גורמי הקשיים המאפיינים את הגמרא ולסדר את הקטעים בסדר כזה, שלימודו של קטע אחד ישמש הכנה ללימודם של קטעים הבאים אחריו.

הקשיים שבלימוד הגמרא הם, כידוע, קשיים הקשורים בלשונה הארמית וקשיים שבחומר – הנושאים שהגמרא מטפלת בהם. אך דומה שהקשיים המאפיינים ביותר את הגמרא הם קשיים שבמבנה: מופיעים בה שיקולי דעת מורכבים, ויש בה משא ומתן מורכב. התכנית הנוכחית מנסה לדרג את הקטעים מבחינת סוגי שיקול הדעת המופיעים בהם. נסיון זה מבוסס על ניתוח מדוקדק של הקטעים. לא היה די בשיפוט אינטואיטיבי, שכן יש ושני קטעים נראים שפויים באותה מידה (כגון קטעים המכילים רק קושיא ותירוץ הנראים פשוטים), ובדיקה מדוקדקת מראה לעתים קרובות, כי גדול ההבדל מבחינת הקשיים שהם מעמידים בפני התלמיד.

תשומת לב לצד הפורמלי היא הכרחית בהוראת גמרא: לא תיתכן הבנת הקטע ללא הבנה ברורה במבנה שיקול הדעת; הבנה מעורפלת עשויה להשאיר אצל התלמיד טעם לפגם, הרגשה שלא השתלט על החומר. לימוד בדרך זו שכרו יוצא בהפסדו. מוטב שהתלמיד ילמד מעט ויבין מה שלמד על בוריו, משילמד הרבה והדבר ישאיר אצלו משקע על רגשות שליליים בעטיה של חוסר הבנה.

הוראה המבהירה את הצד הפורמלי של הגמרא תתרום גם תרומה מכרעת לפיתוח חשיבתו של הילד, ילדים רבים מתקשים בהבנת שיקולי דעת מורכבים, ובמיוחד כאשר העניין הנידון הוא עניין מופשט. לימוד גמרא בדרך המוצעת חושף את הילד לשיקולי דעת כאלה, מבהירם לו ומרגילו באופן הדרגתי להתמודד אתם.

נתברר לנו, שכאשר באים להציע מבחר מדורג של קטעי גמרא, המתחשב לא רק בקשיים הלשוניים והחומריים אלא גם בקשיים המבניים, אי אפשר לבחור את הקטעים כך שיהיו כולם מפרק אחד, ואפילו לא ממסכת אחת; לא ניתן היה למצוא

קטעים מתאימים במספר מספיק, אלא אם כן מלקטים אותם ממקומות שונים בש"ס. המבחר שלפנינו מכיל קטעים ממסכתות אחדות: ברכות, פסחים, בבא מציעא ועוד. נמצא שהתלמיד עובר תכופות מנושא לנושא, מדיני תפילה לדיני מקח וממכר ומדיני שמירה להלכות פריקה וטעינה, כך מעשיר התלמיד בהמשך השנה את אוצר ידיעותיו ביהדות.

בגיוון זה בנושאים יש, כמובן, משום הכבדה. במדריך זה ניסינו להקל על המורה את המלאכה על ידי הסבר נרחב לנושאים שבכל קטע. חשוב לזכור, שעל התלמידים להבין – באופן כללי – מהו העיקרון בסידור הקטעים, מדוע הם עוברים מנושא לנושא. המורה צריך להראות להם כיצד המבנים המופיעים בקטע דומים למבנים שכבר פגשו בהם בקטעים קודמים. במדריך למורה מצוין ליד כל קטע מהו המבנה המופיע בו והיכן כבר נפגשו במבנה מעין זה. בכך מופנית תשומת הלב של התלמיד לצד המבני של הקטע, דבר המפתח את יכולתו להתמודד עם הצד המבני. אך בכך לא די. אחרי לימוד כל קטע חייב המורה לערוך עם תלמידיו **השוואה במפורטת של מבנהו עם מבניהם של קטעים קודמים, שכבר נלמדו** (מבוא, עמ' א'-ב').

יש להבחין, כי הניסיון לבנות מסלול מדויק של קשיים אילץ את המתכננים לוותר כליל על תוכני הלימוד. מעתה הילד מחליף את נושא הלימוד בכל קטע, שכן לא נושא הקטע עיקר, אלא מידת מורכבותו. התלמיד, לפי הצעה זו, לומד נושאים לפי סדר זה: שאילת גשמים בתפילת עמידה, קריאת שמע בקול, משיכת לקוחות על ידי חלוקת ממתקים, עמידה בקריאת התורה, אונאה לקונה ולמוכר, וכן 27 נושאים נוספים שווים הרחוקים זה מזה.

מתכנני התכנית סבורים, כי כך "מעשיר התלמיד במשך השנה את אוצר ידיעותיו ביהדות". ספק רק אם לימוד של פרגמנטים התלושים מעניינם ואינם קשורים זה לזה מעשירים את אוצר הדעת. ידיעת פרט אחד בדיני אונאה אינו מכשיר את הלבבות לדיני אונאה, מה גם שעיקר הקטע הוא הצד הפורמלי שבו, ולא תכניו.

מסקנות

ראינו, כי קביעות המטרות בתחום הכשרים והמיומנויות לוקה בחסר: אין מדיניות ברורה של דירוג הכשרים לפי רמת התלמידים וגובה הכיתה, והניסיון לנתח את הסוגיה התלמודית מבחינה פסיכולוגית מעלה קשיים וספקות על עצם היכולת של התלמיד ללמוד תלמוד לפני גיל 12-13, והרי בכל מערכת החינוך הוא מתחיל ללמוד תלמוד לפני גיל זה.

היו נסיונות לדחות את גיל התחלת לימוד התלמוד. בפרק 1 עמדנו על עמדתם של מחנכים והוגים בדבר הגיל המתאים ללימוד תלמוד. בתכנית תחכמוני תרע"ד הציע ד"ר יוסף זליגר לחלק את בית הספר לחטיבות: גן ילדים, בית מקרא (גיל 5-9), בית תלמוד (גיל 13-17) ובית מדרש (גיל 17-22). תכנית זו לא נתקבלה, גם מפני שהיא דורשת מרובה: לפי תכנית זו הילד

צריך ללמוד בשנת לימודיו הראשונה את כל סדר מועד עם פירוש רש"י – משימה שהיא בלתי אפשרית לחלוטין גם ללומד מבוגר!

הסיבות שבגללן מקדימים בלימוד התלמוד בבית ספר הן שתיים: האחת – מורשת ה"חדר". ב"חדר" היה מעבר מהיר ללימוד גמרא: "כמעט ידע הילד חומש ומעט רש"י, מיד הכניסוהו לחדר הגמרא" (ליפשיץ א"מ, "החדר", בתוך: **כתבים**, כרך א, ירושלים, תש"ז). מסורת הלימוד חייבה לימוד מוקדם של גמרא, ובתי הספר לא הביאו בחשבון, כי כמות השעות שהוקדשה ב"חדר" ללימוד גמרא הייתה פי שישה ופי שבעה ממספר השעות בבית הספר. אמנם גם בתקופת הלימוד ב"חדר" נשמעו קולות שהמליצו על דחיית הגיל שבו מתחילים בלימוד גמרא: יוזל ראכנו (ראכנו יוזל, "חינוך נערים", **המאסף**, תקמ"ט) למשל, מציע לא ללמד גמרא לפני גיל 9. דעתו של מהר"ל מפראג הובאה בפרק 1, והוא טוען כי יש לקיים את המשנה הקובעת ש"בן חמש עשרה לתלמוד". אך כל הניסיונות לדחות את גיל לימוד הגמרא עלו בתוהו: מסורת הלימוד גברה, וילדים החלו ללמוד גמרא בגיל צעיר ביותר.

סיבה שנייה להקדמת לימוד הגמרא, סיבה הקיימת במיוחד בבתי ספר מבוססים, היא לחצם של ההורים. הם רואים הישג בכך שילדיהם מתחילים ללמוד גמרא בגיל מוקדם, והם מעריכים את בית הספר לפי מידת הקדמתו את לימוד הגמרא. לחץ זה של הורים קיים במיוחד בבתי הספר הממלכתיים-דתיים, המתחרים בבתי ספר של החינוך העצמאי שבהם מקדימים מאוד את לימוד הגמרא ומקדישים לו יותר שעות לימוד.

קולות נגד לימוד תלמוד בבית הספר היסודי נשמעים לאחרונה ביתר שאת. מכתב גלוי להנהלת אגף החינוך הדתי, חתום על ידי 26 רבני בתי-ספר, קובע כי "לימוד גמרא החל מכיתה ה' אינו הולם את הצורך ואת הכושר של תלמידינו, ושכרם יוצא בהפסד. אשר על כן יש ליתן את הדעת לחזרה אל הוראת המהר"ל לקיים את דברי המשנה במסכת אבות: 'בן חמש למקרא, בן עשר למשנה ובן חמש עשרה לתלמוד'" (סוטה כ, א).

ההישגים של הקדמת הלימוד נתונים בספק. יש הטוענים, כי ככל שתלמיד מתחיל ללמוד בגיל נמוך יותר, כך מרובות השגיאות שהופכות להיות נחלתו. מורים המלמדים תלמידים מתחילים שגילים מבוגר מופתעים מסוג יוצא דופן של שאלות שתלמידים אלה שואלים – שאלות על ההנחות המובלעות בלימוד הגמרא, תלמידים שהורגלו בלימוד גמרא מגיל צעיר אינם מבחינים בשאלות אלה, ועקב כך אינם מסוגלים לברר לעצמם את ההנחות המובלעות בסדר הסוגיה התלמודית.

לאור המצב הקיים, חייב המתכנן לארגן את המקצוע באופן שהתלמידים יפיקו את מלוא התועלת האפשרית מלימודם בגיל צעיר ושהנזקים האפשריים יהיו מעטים ככל האפשר. המקצוע חייב להיות בנוי בדרך, שהתלמיד יוכל להתגבר על קשייו, שאפשר יהיה לפתח אצלו גישה חיובית למקצוע, ושחומר הלימודים יהיה בסיס להעמקה נוספת בכיתות הבאות.

הניסיונות למצוא דגמים של סוגיות שאפשר יהיה לאמן בעזרתן את התלמיד המתחיל לא הביאו לתוצאות. ה"תלמוד לתלמיד" נתן מבחר של קטעי גמרא, אבל לאמיתו של דבר היו אלה קטעים מהמשנה, מפורשים על ידי הגמרא. דרך המלך טרם נמצאה.

לאור מצב זה בחרה תכנית בר-אילן תשל"ג בדרך של פתרון ביניים: מידת המורכבות של הסוגיה תיקבע על פי כמות סוגי הקשיים המופיעים בה, אבל גם קביעה זו תידון בכל סוגיה לגופה. במלים אחרות: כמות מרובה של קשיים בסוגיה משמשת למתכנן אות אזהרה המחייב אותו לבדוק אם החומר מתאים לכיתה או לא. אך גם כאן הקביעה הסופית אם החומר יכלל בתכנית היא במידה רבה אינטואיטיבית, ומבוססת על הניסיון.

ייתכן שבעתיד יימצאו כלים מדעיים שיהיה אפשר למדוד על פיהם את מידת הקושי של כל סוגיה בהתחשב בכל המרכיבים שלה: לשון, תוכן, סיבוך, התאמה אמוציונלית, התאמה פסיכולוגית ועוד. לפי שעה הכלים העומדים לרשותו של המתכנן מוגבלים, והוא חייב להיעזר בהם ולהחליט החלטות על פיהם. הוא עובד בעזרת רשימת קשיים, ניסיון, אינטואיציה ושכל ישר.

תכניות הלימוד בתלמוד

תכניות לבית הספר היסודי

תכנית המזרחי תרצ"ב

לפי תכנית תרצ"ב מתחילים בלימוד תלמוד בכיתה ה', והלימוד משולב במשנה; בכיתה ו' עוברים ללמוד תלמוד. התכנית כוללת תכנים אלה:

כתה ו':

"אילו מציאות" או "המניח" או פרקים אחדים מתוך מסכתות בבא-קמא או בבא-מציעא.

כתה ז':

כמו בכיתה ו', או פרקים קשים יותר מתוך בבא קמא או בבא מציעא.

כתה ח':

כמו בכיתה ז', או פרקים קשים יותר מתוך בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין או ביצה.

מבנה זו משאיר למעשה בידי המורה את בחירת חומר הלימודים מתוך מסכות בבא קמא או בבא מציעא.

התכנית לא הצליחה להגדיר מהו חומר קשה וכיצד על המורה להתמודד אתו. מבחינות מסוימות שלילה כאן הגישה של ה"חדר", הטוענת כי אין הבדל גדול בין מסכת למסכת וכי הלימוד המסודר בכל חומר שהוא יביא את התלמיד לשליטה בתלמוד וליכולת לימוד טקסט חדש.

תכנית תשט"ו (תשכ"א)

תכנית הלימודים כוללת נושאים אלה:

כיתה ה':

8 דפים מתוך בבא קמא ("הכונס" או "החובלי") או ברכות ("מאימתי", "הקורא", "תפילת השחר" או "אין עומדים") או בבא מציעא ("אילו מציאות").

כיתה ו':

10 דפים מתוך מגילה ג, ד או בבא קמא ז, ח או בבא מציעא ("המפקיד", "השוכר" ו"אילו מציאות").

כיתה ז':

12 דפים מתוך בבא מציעא ("שניים או חזים" או "איזהו נשך" או "השואלי") או סוכה ("לולב הגזול" או "לולב וערבה").

כיתה ח':

15 דפים מתוך גיטין ("הניזקין", "האומר") או ביצה א-ב או בבא בתרא ("חזקת הבתים").

השינויים בתכנית זו ביחס לתכנית תרצ"ב הם שניים: (א) לימוד התלמיד הקודם לכיתה ה' כלימוד מסודר וקבוע (ולכיתה ד' בתלמודי תורה); (ב) נקבע ההספק הצפוי לכל היתה.

גם כאן חומר הלימודים פתוח לבחירתו של המורה.

מבחינת ההספק תכנית זו ריאלית יותר מקודמתה: ההספק הצפוי הוא 45 דפים, בעוד שתכנית תרצ"ב מצפה להספק של 80-100 דפים! ההספק של 45-50 דפים הוא כנראה כמו החומר שהצליחו ללמד בבית הספר היסודי, והתכנית מאפשרת לכתחילה מצב קיים בדיעבד (אורבך א"א, "הוראת תלמוד בביה"ס הדתי", מעיינות א, תשי"ב).

תכנית תשכ"ח

החיפוש אחר שיטות הוראה חדשות דילגו על הוראת התלמוד. בעוד שיתר המקצועות התפתחו במהירות, ונתחברו ספרי לימוד חדשים ונוסו דרכי הוראה, נשאר לימוד התלמוד על

מקומו, "לא מתוך אדישות או שגרה, אלא לא במעט מתוך חדרת כבוד בפני המסורת והמקובל בלימוד התורה שבעל פה" (ני' שטיינברגר, במבוא לתכנית תשכ"ח).

תכנית הלימודים משנת תשכ"ח משנה שינוי מהותי בדרך הוראת התורה שבעל-פה. שניים הם השינויים שבתכנית:

- א. הלימוד מתחיל בקטעים מבוארים וערוכים, ולא בקטעים מתוך התלמוד כפי שהוא.
- ב. קיימים מסלולים, והמורה בוחר לתלמידיו את המסלול המתאים להם.

התכנים שבתכנית הלימודים הם אלה:

מסלול א

כתה	א1	א2
ד	"תלמוד לתלמיד" שער א', בחלקו (2 ש"ש)	משניות לפי התכנית המלאה לכיתות ד'-ה' (2 ש"ש)
ה	"השוכר את אומנין"	"תלמוד לתלמיד" שער א
ו	"המניח את הכד"	"השוכר את האומנין"
ז	"המפקיד"	
ח	"אילו מציאות"	

מסלול ב

כתה	1א	2א
ד	משניות לפי התכנית המצומצמת לכיתות ד'-ה'	
ה	"תלמוד לתלמיד" שער א	"תלמוד לתלמיד" שער א, בחלקו
ו	"תלמוד לתלמיד" שער ב	"תלמוד לתלמיד" שער א, עד הסוף
ז	"תלמוד לתלמיד" שער ג' או "השוכר את האומנין"	"תלמוד לתלמיד" שער ב
ח	"אילו מציאות"	

מסלול ג

כתה	1ג	2ג
ד	תורה עם רש"י (2 ש"ש)	
ה	משניות (4 ש"ש) לפי התכנית המלאה לכיתות ד-ה + תורה עם רש"י (2 ש"ש)	
ו	"תלמוד לתלמיד" שער א, בחלקו	משניות לפי תכנית כיתה ו' (4 ש"ש + תורה עם רש"י (2 ש"ש))
ז	"תלמוד לתלמיד" שער א, עד הסוף, והתחלת "אילו מציאות"	"תלמוד לתלמיד" שער א
ח	"אילו מציאות" עם השמטות	סוגיות נבחרות מ"אילו מציאות"

הסיבות שהביאו ליצירת תכנית זו, לפי המוסבר במבוא לתכנית, הן אלה: שתי תופעות מנוגדות נתגלו בחינוך הדתי: מחד גיסא עלייה והתפשטות אהבת התורה, ועדים לכך עשרות מוסדות תורניים ומאות חוגים לתלמוד, ומאידך גיסא אי שביעות רצון מן ההישגים הלימודיים והחינוכיים של הוראת התורה שבעל-פה כפי שהיא נהוגה בבתי-הספר על-פי התכנית הקיימת. הרגשת מורים רבים היא, שלחלק ניכר של התלמידים אין בגיל עשר עד אחת עשרה (כיתות ד'-ה') המוכנות הלימודים והמחשבתית להתמודדות עם לימוד הגמרא, שהוא רוב בניינו של לימוד התורה שבעל פה.

זאת ועוד: החינוך הממלכתי-דתי קלט ילדי עולים במספר רב, אחוזם בחינוך הדתי הוא בערך פי שניים מאחוזם בחינוך הממלכתי. התכנית הרגילה אינה מתחשבת בילדים אלה.

תכנית תשכ"ח באה אפוא לתקן את שני אלה: לתת לתלמידים שאינם מסוגלים ללמוד תלמוד תכנית אחרת, במקום לימוד התלמוד וכחכנה לו. וכך תכניס את כלל התלמידים ללימוד המקצוע דרך קובץ של קטעי תלמוד, המדורגים בדירוג המתאים לרמתו של הילד הלומד.

כן נכנס לבית הספר ה"תלמוד לתלמיד" שהוא קובץ בן שלושה חלקים המכוונים לכיתות ה', ו' ז'. מסלול ב הוא מסלול שעל-פיו לומדים כ- 85% מן התלמידים, והוא מכניס את התלמידים ללימוד תלמוד בכיתה ה' מתוך ספר עזר, ובכיתה ח' מתוך התלמוד המלא.

ה"תלמוד לתלמיד" פרץ פתח לארגון מחדש של חומר הלימודים. הנושאים שם מגוונים, כי אין כבילות טכנית לספר אחד. בחירת הקטעים מאפשרות לתת בראשית הנושא את הקטעים העוסקים בעקרונות הכלליים של הנושא, ואחריהם את הקטעים המפרטים את הנושא.

השוואת הגיל שבו מתחילים ללמוד תלמוד מראה את ההתלבטות: תכנית תרצ"ב קובעת את גיל ההתחלה בכיתה ו', תכנית תשט"ו מקדימה את גיל ההתחלה לכיתה ה', ואילו תכנית תשכ"ח מפגישה את התלמיד עם דף הגמרא כפי שהוא רק בכיתה ח'!

השיטה של "מסלולים" או רמות היא, לדברי מחברי התכנית, "התכנית הראשונה במערכת החינוך שלנו המציעה למורה לבחור לכיתתו באחד משלושה מסלולים, כאשר כל מסלול מהווה תכנית מיוחדת לא לשנת לימודים אחת בלבד, אלא נתיב ללימודי הכיתה את התורה שבעל-פה מראשית מגעה עם המקצוע ועד לגמר בית הספר היסודי. בזה שונה המסלול באופן מהותי מכל אפשרויות הבחירה בין מסכת זו או אחרת או קטע זה או אחר שהיו מצויים גם בעבר בתכניות הלימודים" (מהמבוא לתכנית).

ההבדלים בין המסלולים קיצוניים למדי: אם במסלול א1 התלמידים מתחילים ללמוד מתוך "תלמוד לתלמיד" בכיתה ד' ומתוך הגמרא בכיתה ה', במסלול ג2 הם מתחילים ללמוד מתוך "תלמוד לתלמיד" בכיתה ז' ומתוך הגמרא בכיתה ח'. הבדלם אלה נועדו לפתור את הקשיים הנובעים מההבדלים באוכלוסיות תלמידים שונות: מסלול א מכון ל"תלמוד תורה", ומסלול לילדים ביישובים שבהם הסביבה איננה משמשת רקע נוח ללימוד גמרא.

יש לציין, כי מנקודת מבט של גיוון התכניות תכנית לימודים זו מציעה מבחר רב של מסלולים, ולמעשה שישה מסלולים מקבילים לשש רמות של תלמידים!

מאידך גיסא, יש בתכנית זו הפרזה רבה ביותר של לימוד הפרק "אילו מציאות" הכלול ב"תלמוד לתלמיד" א: לומדים מבחר סוגיות וגם את הפרק כסדרו. התלמיד מקדיש לפרק זה כשנתיים

ואם הוא עובר ממסלול למסלול, אף יותר מזה – דבר שאינו הגיוני ואינו נחוץ.

תכנית תש"ם מחליפה את התכנית לבית הספר היסודי משנת תשכ"ח. גם היא בנויה לפי מסלולים, אבל היא מפחיתה את אפשרויות הבחירה, וכוללת בתוכה גם את ספרי הלימוד שהוכנו בינתיים על ידי הפרויקט לתורה שבעל פה שבאוניברסיטת בר אילן (מצוינים בכוכב).

ואלה פרטי התכנית :

מסלול 1	מסלול 2	מסלול 3	
4 ש"ש לבנים, נוסף על הנלמד במסלול 2	2 ש"ש לבנים או לבנות	4 ש"ש לבנים, נוסף לנלמד במסלול 2	
	לקט משניות ד-ה, ראש חודש		ד
"תלמוד לתלמיד" א: מציאה ומגילה	לקט משניות ד-ה	"תלמוד לתלמיד" א: מציאה ומגילה	ה
"תלמוד לתלמיד" א: שומרים, פסח, אונאה	לקט משניות לכיתה ו' א: שומרים, פסח, אונאה	"תלמוד לתלמיד" א: שומרים, פסח, אונאה	ו
"תלמוד לתלמיד" ב תפילין*	לקט משניות לכיתה ז', "אהבת הרע"*	תפילין, מגילה, 4 מינים, סוגיה מ"השוכר את הפועלים"	ז
12 סוגיות ממסכת ב"מ	לקט משניות לכיתה ח', המצוות התלויות בארץ*	צער ב"ח, אבות ובנים, השבת אבדה, 3 סוגיות ממסכת בבא מציעא	ח

התכנית כוללת גם מסלול לבנים הלומדים יותר מ- 6 ש"ש, ונותנת לכיתות אלה חופש בחירה רחב: בכיתה ה' פרק "השוכר" או "תפילת השחר"; בכיתה ו' "המניח" או "ערבי פסחים" (וכן החוברת "מגילה"); בכיתה ז' פרק "אילו מציאות" (וכן החוברת "תפילין"); בכיתה ח' פרק "המפקיד" או "הניזקין" (וכן החוברת "מצוות התלויות בארץ"). כמו כן מציעה התכנית אפשרות הרחבה לבנות הלומדות 4 ש"ש.

תכנית תשמ"ז

תכנית תשמ"ז היא הראשונה הרואה ראייה כוללת את הוראת התורה שבעל-פה, מכיתה א' ועד כיתה י"ב. התכנית מתייחסת ל- 12 שנות לימוד, והיא כוללת את מסלולי בחינות הבגרות.

תכנית בית הספר היסודי מניחה למורה בחירה בין שלושה זרמים: לימוד לפי נושאים (בעיקר לפי חוברות הלימוד שהוכנו בפרויקט לתורה שבעל פה בבר אילן), לימוד משניות שבחלקן נקבעו מחדש ולימוד תורה – כפי שהיה בתכניות הקודמות. תכנית בחינת הבגרות לא נשתנתה.

תכניות לבית הספר התיכון

תכנית תשט"ז

תכנית ראשונה לבית הספר התיכון יצאה בשנת תשט"ז. בתכנית זו כלולים כ- 500 דפים, בית הספר מרכיב מהם תכנית של 100 דפים להוראה, התלמידים נבחרים על 50 דף מתוך דפים אלה.

תכנית זו מגוונת, ובהצעות לצירופים אפשריים של חומר הלימודים יכול המורה לבחור אחת מתוך ארבע מסכתות.

הפרקים העומדים לבחירת המורה הם אלה :

בבא קמא: ה, ד, ט	פסחים: א-ב
בבא מציעא: א', ד' ה'	ביצה: הכול
בבא בתרא: ג	סוכה: ג
סנהדרין: א-ז	כתובות: ג-יג
מכות: הכול	גיטין: ג-ה
חולין: ז, ח	קידושין: א (מדף טו או כו) ב

באוניברסיטת בר אילן ("תכנית תשל"ג"). מסלול ב-ג בנוי בעיקרו על העבודות שהוכנו על ידי הפרויקט, ואילו מסלול 1-2 בנוי בעיקרו על "תלמוד לתלמיד" ועל פרקי גמרא.

ניתוח רשימה זו מראה, כי המורה יכול ללמד שלוש מסכתות מסדר מועד, שלוש מסכתות מסדר נשים, חמש מסכתות מסדר נזיקין ומסכת אחת מסדר קודשים.

להלכה צריך היה המורה לבחור פרקים לפי ההצעות שהוצעו לפניו בתכנית הלימודים. לפי צירופים אלה היה המורה מלמד ארבע מסכתות, ולא עוד, כך שגם תכנית זו, שמאפשרת להחריב אופקים ולעסוק בתחומים שונים של התלמוד, מצמצמת את אפשרויות ההוראה. אך למעשה לא נשמר כלל זה, והמורים הציגו תכנית בחינה ממסכתות רבות. הדבר היה אפשרי, משום שהבחינה הייתה בעל-פה, והבוחר יכול היה להתאים את עצמו לחומר שלמדו התלמידים. בדרך זו הייתה תכנית הלימודים פתוחה, ונתנה למורה אפשרות לבחור את החומר המעניין את תלמידיו.

תכנית תשכ"ט

בחוזר מטעם מנהל אגף החינוך הדתי המציג את תכנית תשכ"ט (למנהלי בתי הספר העל-יסודיים הדתיים, מיום כ"ב בסיוון תשכ"ט (8.6.1969). נמסרו למנהלים הצעות לשינויים בתכנית בחינות הבגרות במוסדות החינוך העל יסודיים, וניתנה להם שהות של עשרה ימים(!) כדי לשלוח הערות והשגות לתכנית.

תכנית זו מבטלת את חופש הבחירה של המורה, וקובעת שתי אפשרויות לבחירת המורה: האפשרות הראשונה מכוונת לשיבות התיכוניות, והשנייה לבתי הספר התיכוניים.

תכנית הבחינה לשיבות התיכוניות

תשל"א 50 דף ראשונים של מסכת בבא בתרא

תשל"ב: 50 דף ראשונים של מסכת גיטין

תשל"ג: 50 דף ראשונים של מסכת בבא מציעא

תשל"ד: 50 דף ראשונים של מסכת קידושין

תשל"ה: 50 דף של מסכת בבא קמא, מדף ס"ב ואילך

התכנית לבתי הספר התיכוניים

50 דף מתוך שלושת הפרקים הראשונים של המסכתות ביצה, סנהדרין, מכות. בתכנית זו יש משקל רב לכל התחלת מסכת: הבחינה מתייחסת לדפים הראשונים או לפרקים הראשונים של כל מסכת, בלי לבדוק באיזו מידה התכנים הנמצאים בהם הם החשובים לפיתוח כושר הלימוד של התלמיד.

בחירה זו של חומר הלימודים נובעת מגישות מנהליות. חופש הבחירה של בתי הספר גרם לכך שהבחון בחן על מסכת שלא תמיד לימד אותה לאחרונה. כיוון ששליטה ב-500 דפי גמרא היא משימה קשה אף לתלמיד חכם, נוצר מצב שלא תמיד היה הבוחן שולט בכל פרטי המסכת שהוטל עליו לבחון. כאשר חומר הבחינה אחיד, הבוחן, שהוא גם מורה בבית ספר אחר, שולט היטב בחומר (דברים שנאמרו בכנס בוחנים תשכ"ב).

דומה כי פתרון מנהלי לבעיה חינוכית אינו בהכרח הפתרון הטוב ביותר. גישה זו גורסת, כי הבחינה היא העיקר, וכי הלימוד משרת את המטרה הזאת. מוטב לוותר על אפשרויות גיוון, ובלבד שאפשר יהיה להקל על הבוחן.

ביקורת חריפה על צמצום חומר הלימודים מותח ד"ר ברגמן (ברגמן ירחמיאל, "והדבר אין בהם", **שמעתי** 15, כסלו, תשכ"ח). הוא טוען: "פעילותנו הצטמצמה לצד הטכני והפחות חשוב בבעייתנו זו, והוא "צורת הבחינה": בגלל הבעיה הטכנית צומצמו המסכתות הנלמדות בבית הספר מ-12 ל-5 בלבד. הוצאו המסכתות סוכה, כתובות, גיטין, בבא קמא, בבא בתרא, מכות וחולין. במקום להגדיל תורה ולהאדירה – צמצמנו אותה והפחתנוה. ואין פוצה פה ומצפצף, ואין תגובה".

תכנית תשל"ב

תכנית תשל"ב מקבלת את העקרונות של תכנית תשכ"ט, ומשנה את בחירת החומר: המסכתות שניתן ללמד הן:

קידושין א-ג

בבא קמא

ביצה א-ג

סנהדרין א-ג

מכות

בבא מציעא, פרק "המקבל"

12 סוגיות מבבא קמא.

כמו כן ניתנת האפשרות להפחית 5 דפים, ובמקום ללמוד סוגיה בהעמקה, או להפחית 10 דפים וללמוד במקום שתי סוגיות.

תכנית תשל"ט

תכנית הבחינה משנת תשל"ט ואילך מציעה להרכיב את יחידות הלימוד משתי מסכתות מבין המסכתות האלה: יומא, פסחים, ביצה, סוכה (לולב הגזול), ראש השנה, גיטין, קידושין, בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין ומכות.

חומר הבחינה למעשה הוא מתוך המסכתות מכות, ביצה וסנהדרין. המבחר בתכנית זו משלב את המבחר של תכניות תשכ"ט ותשל"ב.

יש לציין, כי תכנית זו, הבנויה על פי שיטת הניקוד (שהחלה בשנת תשל"ו), מאפשרת לתלמידים חלשים להיבחן בתורה שבעל פה על חומר מגוון ושונה מאשר גמרא. יחידות הלימוד הן אלה:

א. 12 דפי גמרא בלי תוספות

ב. 8 דפי גמרא עם תוספות

ג. 2 סוגיות בהעמקה (לנבחנים ברמה גבוהה)

ד. 30 פרקי משנה עם ברטנורא לתלמידים ברמה בינונית או ברמה גבוהה ו- 15 פרקי משנה עם ברטנורא לתלמידים ברמה רגילה או ברמת ביניים.

ה. "תלמוד לתלמיד" שער שלישי לבנים ברמת ביניים.

ו"תלמוד לתלמיד" שער שלישי לבנים ברמה רגילה.

יש לציין כי תכנית זו, המאפשרת גם לבנים להיבחן במשנה או ב"תלמוד לתלמיד", מאפשרת לתלמידים מגוון אפשרויות. תלמידים ברמה נמוכה אינם נאלצים ללמוד תלמוד, ויכולים ללמוד תכנים אחרים, במקום הסוגיה התלמודית. תכנית בחינה זו שוברת את המסורת של תלמוד-בכל-מחיר, אפילו לאלה שאין לימוד התלמוד מתאים להם.

סיכום

השינויים בין התכניות השונות אינם מראים על שינוי בתפיסה של המקצוע. רוב השינויים מבטאים הסתגלות למצבים טכניים: בחינה בכתב במקום בחינה בעל פה, צמצום הבחירה לאחר הרחבתה ושינוי מה של חומר הלימודים.

מן התכניות לא ניתן לקבוע בבירור מה צריכה להיות דמותו של בוגר בית הספר התיכון הדתי שלמד גמרא מספר רב של שעות במשך כ- 8 שנים. לא מובהר, אם נוסף למצוות תלמוד תורה קנה הבוגר תכנים וידיעות מוגדרות. הבחינה כוללת פרקים מתוך מסכתות ביצה, מכות וסנהדרין, אך לא מובהר אם התלמיד רכז ידיעות בתחומים אחרים של תורה שבעל פה וכיצד.

לאחרונה מושם דגש על הבחינה בקטע שלא נלמד, וזאת בהתאם לתפיסה כי המטרה העיקרית של הלמוד היא פיתוח כשרים ומיומנויות של למידה עצמית.

גם כאן יש להתחשב בתלמידים, במקצועות שהם בוחרים ובדרך שבה ילכו, שכן יכולת למידה, בהתאם להשקפה ההלכתית, אין די בה: יש צורך ללמוד, לעסוק בתורה תדיר.

רק בתכנית תשל"ט מצאנו התחשבות מרבית בלומדים השונים המאכלסים את בית הספר הדתי. גיוון האפשרויות והרשות להיבחן בספרים אחרים במקום גמרא פורצים דרך לתחומים חדשים בהוראת המקצוע.

מכאן יש לצעוד צעד נוסף: למצוא את שיווי המשקל בין הלימוד-כיכוד-ללמוד לבין בחירת התכנים בתלמוד ולנסח בדרך ברורה ומפורשת מה דמותו אנו מקווים לתת לבוגר בית הספר באמצעות הוראת התלמוד.

3.3. תכנית הלימודים בדינים**תכניות לבית הספר היסודי**

תכנית המזרחי תרצ"ב

תכנית הלימודים משנת תרצ"ב אינה כוללת דינים! התכנית קובעת, כי "לימוד המשנה צריך לשמש כמקור ובסיס ללימוד ההלכה". כמו כן מופיעה הערה, כי "לפני החגים או בקשר עם מאורעות חשובים (כגון בזמן שהתלמידים מתקרבים לגיל בר מצווה וכדומה) על המורה להקדיש משעות התלמוד אי-אלו שעות ללימוד דינים מעניין החג או המאורע".

השעות המוקצבות להוראת דינים מראות, כי אין הכוונה לעיסוק רציני בדינים: הבנים לומדים 6 ש"ש תפילה בכיתה ב' ובכיתה ג', 6 ש"ש ביאורי תפילה ודינים בכיתה ד', ומכאן ואילך נעלמים שני מקצועות אלה. הבנות לומדות 5 ש"ש תפילה בכיתות ב', ג' ו-ד', 2 ש"ש ביאורי תפילה בכיתה ה', שעה שבועית אחת בכיתות ו'-ח', שעה שבועית אחת משנה ודינים בכיתה ה', שעה שבועית אחת בכיתות ו'-ח', שעה שבועית אחת משנה ודינים בכיתה ו' ו-2 ש"ש בכיתות

זי-ח'. אם נסכם את כל השעות המוקצבות לנושאים אלה בכיתות הגבוהות של בית הספר היסודי, נמצא, כי בכיתות ה'ו' מוקדשות למקצוע 2 ש"ש, ובכיתות זי-ח' 3 ש"ש.

המחשבה החינוכית העומדת מאחרי תפיסה זו היא, הוראת דינים אינה תפקידו של בית הספר, אלא תפקיד הבית. כשם שאין שיעור מקודש לנימוסים, והם מוקנים באווירת הבית ובית-הספר, כך אין צורך בהוראת דינים ואורחות-חיים.

תפיסה זו הייתה רווחת בעבר, ושרידיה קיימים עד היום: בחלק ניכר מן הישיבות אין לימוד מסודר של דינים, וזאת מתוך הנחה כי הידיעות נרכשות בלא שיהא צורך בלימוד מסודר ושיטתי.

תכניות תשט"ו ותשכ"ב

תכנית הלימודים הראשונה בדינים במדינת ישראל יצאה לאור בשנת תשט"ו, ומהדורה שנייה של תכנית זו יצאה בשנת תשכ"ב. ההבדלים בין המהדורות מעטים, ולכן נדון בשתי התכניות כאחד.

התכנית כוללת שלושה נושאים מקיפים וכמה נושאים קצרים. הנושאים המקיפים הם שבת, חגים ומועדים ובין אדם לחברו. הנושאים הקצרים הם ארץ-ישראל, לבוש, לשון הרע, מאכלות אסורות, מזוזה, סעודה וברכות, ספר תורה, עבודה, ציצית, תחבורה, תפילין, תפילה, תשובה ומידות.

הנושאים מקיפים ורחבים, ובבדיקת התכנית נברר, באיזו מידה התכנית אמנם בנויה כהלכה, וכל עניין מופיע אחרי העניינים המונחים ברקעו, ובאיזו מידה הנושאים מפוזרים בין הכיתות בדרך הגיונית.

טבלה לסריקה

אם נניח שכיתות אי-ב' צריכות לכלול את כל החגים, כדי להכין את הילד להוויי החג – ניתן לצפות כי בשנים שלאחר מכן יופיעו חגים שונים לסירוגין, כדי לאפשר לימוד מעמיק בכל אחד מהם. בדיקה מראה, כי הפיזור אינו נותן אפשרות חזרה לכל נושא: דיני יום טוב נלמדים רק פעם אחת, בכיתה ו', ונראה לנו שצריך היה לייחד יותר את הדיבור על דינים המשותפים לכל החגים, נוסף לטיפול בכל חג בנפרד. דיני ראש חודש מופיעים רק בכיתות ד'-ה'. פורים מופיע פעמיים: בכיתה ד' ובכיתה ו', ואילו חג השבועות מופיע רק פעם אחת – בכיתה ו'. חג החנוכה מופיע פעמיים: בכיתה ד' ובכיתה ז', ואילו חג הסוכות, שהוא מקיף הרבה יותר, מופיע רק פעם אחת: בכיתה ו'. בכיתה ח' אין טיפול בשום חג, פרט לטיפול הקבוע של "הלכות חג בחג", שאינו עוסק ביסודיות בענייני החג, אלא בלימוד שטחי של דיני החג בערב החג.

לו היו נושאי החגים מפוזרים באופן מסודר, היה אפשר ליצור מבנה ברור, שבו עוסקים בכיתות א'-ג' בכל החגים, ובכיתות הבאות אחריהן חוזרים פעם או פעמיים נוספות על לימוד כל חג, לפי כמות החומר שיש ללמד בקר לחג ובהתחשב ביתר הנושאים הנלמדים באותה כיתה. המבנה הנוכחי אינו מראה שהייתה מחשבה בכיוון זה. אין היגיון בכך שדיני ראש חודש נלמדים בשתי כיתות סמוכות, ד'-ה', ואחר כך אין חוזרים אליהם. כמו כן לא הגיוני שחג הסוכות, המכיל פרטי דינים רבים וסבוכים, נלמד רק פעם אחת, בכיתה ו', ואילו חג החנוכה, שענייניו מעטים ופשוטים, נלמד פעמיים.

אם הטבלה של החגים הראתה שפיזור הנושאים בין הכיתות אינו ערוך כהלכה, בדיקת הנושא "שבת", שהוא כבד וסבוך, תראה שאי מחשבה של בניית התכנים בסדר מחושב מראש, באופן שכל לימוד יהיה מבוסס על הלימוד שלפניו. הנושא "שבת", מורכב מאוד, והוא נלמד בכיתות ב'-ז'. הטבלה הבאה תראה, אילו תכנים כלולים בכל אחת מהכיתות הלומדות את הנושא "שבת":

כיתה ב'

הכנות, זמירות, לחם משנה, מוקצה, קריאת התורה, מוסף, הדלקת נר.

כיתה ג'

הכנות, טלטול בע"ח, קידוש, טלטול ברה"ר, הוצאה, כתיבה, כיבוי נר, זמן מוצ"ש.

כיתה ד'

מוקצה, מוציא מרשות לרשות, כותב-מוחק, מכבה-מבעיר, תוספת שבת, עונג שבת, לימוד בשבת, אבות ותולדות, חורש, זורע-קוצר, טוחן-לש, מבשל, גוזז, מלבן-צובע קושר-מתיר, תופר-קורע, צד-שוחט, מסרטט-מחתך, בונה-סותר, מכה בפטיש, "ממצוא חפצך".

כיתה ה'

ערב שבת, סעודות, תפילות, הדלקת נר, קידוש, כיבוי, כבוד שבת.

כיתה ו'

סעודות, מוקצה, תפילות, הבדלה, טוחן-לש, מבשל, תולש, צידה, דיבור, רחיצה, בורר, סוחט, קניין, מאכל בהמה, הדחת כלים

כיתה ז'

רשויות, עירובים, דליקה, חולה.

בדיקת התכנים שבטבלה מצביעה על בעיות שונות בארגון הנושא: המבנה ההגיוני של הנושא צריך להיות זה: בגיל נמוך עוסקים בתכנים הפוזיטיביים של דיני שבת – הוויי, הכנות לשבת,

עונג שבת וכבוד שבת, תפילות – ובכמה איסורי שבת נפוצים: מוקצה ומלאכות שכיחות. רק לאחר מכן, בגיל גבוה יותר, יש מקום להעמיק בעניינים נדירים וסבוכים.

בתכנית קיימת התחשבות מעטה בהנחה זו: בכיתה ב' כלולים רק נושאים פוזיטיביים, אבל בכיתה ג' כלול כבר הנושא "טלטול ברשות הרבים והוצאה", נושא סבוך ולא מוכר לילדים, שכן ברוב ערי ישראל יש עירוב, ואין איסור טלטול. מחבר התכנית עמד על הקושי של נושא זה, וקבע שיש ללמדו בשנייה בכיתה ד' ובשלישית בכיתה ז'! יש להניח, שבשתי הפעמים הראשונות של לימודו הייתה התועלת מעטה.

פעמים מוצאים בתכנית נושאים הנלמדים בסדר הפוך: לראשונה התוצאה, ואחריה העיקרון. למשל: לפי העיקרון ש"תוספת שבת", הנלמד בכיתה ד', אפשר להבין מהו זמן מוצאי שבת, הנלמד בכיתה ג'.

בכיתה ד' כלול לימוד הנושא "אבות ותולדות", שהוא קשה ביותר, ולעומת זאת מופיע בכיתה ז' הנושא "דלקה", שהוא קל ביותר. אותו דבר בנושא "חולה" ו"חילול ברשות", שהם נושאים קלים שהתאחרו עד לכיתה ז'.

הנושא "תפילות שבת" מופיע בתכנית שלוש פעמים: בכיתה ב' ובכיתות ה'-ו'. לו היו מפזרים יותר את הוראת הנושא, הייתה התועלת מהוראתו מרובה יותר.

דיני קידוש דומים מאוד לדיני הבדלה. הם נלמדים מאותו מקור, ולרוב מופיעים בסמוך. בתכנית הלימודים נלמדים דיני קידוש בכיתות ג' ו-ה', ודיני הבדלה בכיתה ו'. זמן מוצאי שבת, הקשור לנושא הבדלה, נלמד בכיתה ג'.

עונג שבת וכבוד שבת הם שני פנים של אותו עניין: הכנת האוכל לשבת כלולה ב"כבוד שבת", ואילו סעודות השבת כלולות ב"עונג שבת". שני עניינים אלה נלמדים מאותו פסוק (ישעיהו נח, יג): "וקראת לשבת ענג, ולקדש ה' מכבד". גם רמב"ם (רמב"ם הלכות שבת פרק ל). כולל שני נושאים אלה בפרק אחד. ובכל זאת, בתכנית הלימודים הופרדו שני הנושאים, ועונג שבת נלמד בכיתה ד', וכבוד שבת בכיתה ה'.

העניין הקשה ביותר בדיני שבת הוא לימוד מסודר של אבות המלאכה. לימוד זה נקבע לכיתה ד', ובכיתה ו' נערכת חזרה על חלק מאבות המלאכה. גם כאן צריך היה הסדר להיות הפוך: צריך היה להתחיל בדוגמות של אבות מלאכה, ורק אחר כך לעבור ללימוד מלא ומסודר של הנושא.

בבחירת הנושאים של התכנית בדינים לא חל שינוי בין מהדורת תשט"ו ומהדורת תשכ"ב. השינויים שחלו בהוראת המקצוע הם אלה:

א. במהדורת תשט"ו מוצעים מקורות לתלמיד מתוך קיצור שולחן ערוך ומקורות למורה מתוך השולחן ערוך עצמו, ואילו במהדורת תשכ"ב הושמטו המקורות מתוך הקיצור שולחן ערוך, והמקורות מתוך השולחן ערוך תפסו את מקומם. שינוי זה הוא שינוי מהותי, שכן קיצור שולחן ערוך הוא ספר מצוי, ויש אפשרות ללמד על פיו, בעוד שהילדים אינם יכולים ללמוד מתוך השולחן ערוך השלם. התכנית אינה מציעה דרך מעשית כיצד ללמד מתוך השולחן ערוך.

ב. הופיע ספר לימוד בדינים (אריגור יצחק, **הליכות עולם**, חלקים א-ה, תל אביב, תשי"ז-תשי"ט), שהפך להיות ספר לימוד עיקרי של המקצוע. יתרוונותיו בכך שהחומר המובא בו כתוב עברית חדשה, וחלקו מנוקד. ספר זה ערוך לפי תכנית הלימודים.

תכנית תשמ"ד

בשנת תשמ"ד יצאה לאור לראשונה תכנית לימודים בדינים, הכוללת את כל כיתות בית הספר: מכיתה א' ועד כיתה י"ב. לתכנית זו קדמו הכנות מרובות: בשנת תשמ"א יצאה התכנית (תכנית לימודים בדינים, הצעה לדיון, משרד החינוך והמחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן, תשמ"א). כהצעה לדיון, ורק לאחר שלוש שנות ניסיונות ודיון בשתי ועדות אושרה התכנית כתכנית חובה למערכת החינוך.

בתכנית זו חל שינוי תפיסה: אין זו רשימת מקורות מתוך ספרים קבועים, אלא רשימת תכנים הנלמדים מתוך ספרים שונים, וכל בית ספר בוחר לפי תפיסתו והבנתו. התכנית בנויה לפי הנחות אלה:

1. התכנית בנויה על תכנים, ולא על רשימת מקורות.

הנחה זו פותחת בפני המורים פתח להפעיל את התכנית בעזרת כל ספר הלכה המתאים לצורכי הכיתה ולרמתה. המורה יכול להתאים את ההוראה לצרכים המיוחדים של כיתתו, להתחשב במנהגי העדות שהילדים באים מהן, ללמד בספר ההלכה המקובל על המשפחות שהתלמידים באים מהן ולהיות גמיש בהתאמת החומר לצרכים המשתנים של התלמידים.

2. התכנית מיועדת לשתיים עשרה שנות לימוד.

הצעת התכנית המובאת בזה בנויה על חלוקת נושאי הלימוד ל-12 שנים. כל נושא נלמד בהתאם לחשיבותו, למידת המורכבות שלו ולהיקפו: נושא אחד יכול להופיע בתכנית כמה פעמים, ונושא אחר – פעם אחת בלבד. זאת בהתאם לכמות הדינים הכלולה בכל נושא ובהתאם לחשיבותו בחיי תלמידינו.

כאשר נושא חוזר כמה פעמים, אין הוא חוזר באותה דרך. חלוקתו לנושאי משנה נעשית תוך הסתכלות בנושא השלם ובהתאם לכיתות שהוא נלמד בהן. הנושאים הנלמדים בכיתות הנמוכות הם נושאים פשוטים ובסיסיים, ורק בכיתות הגבוהות מופיעים הנושאים המורכבים או הנושאים שיש צורך בידיעות מוקדמות כדי להבינם. כדי לעזור למורה ללמד תוך התחשבות

בלימודם הקודם של התלמידים כלול בחלק השני של התכנית פירוט מדויק של כל נושא לנושאי משנה, ומצוין ביחס לכל פרט באילו כיתות הוא נלמד. לוחות סיכום אלה נותנים למורה מבט על מקומו של הנושא בכל שתיים עשרה הכיתות שהתכנית מתייחסת אליהן.

3. התכנית קושרת במידת האפשר את לימוד הדינים עם לימוד התושבע"פ.

התכנית קובעת, במידת האפשר, את אותם תכנים לשיעורי דינים ולשיעורי תורה שבעל פה. קישור זה מועיל לשני המקצועות: כאשר המורה לדינים נעזר בשיעורי התורה שבעל פה, מקבלים הדינים עומק רב יותר ומשמעות רחבה יותר. כאשר המורה לתורה שבעל פה נעזר בשיעורי הדינים, שיעורי הדינים הם בעצם הסיכום ההלכתי של נושאי הלימוד בתורה שבעל פה.

4. התכנית מאפשרת למורה ללמד בדרכים נוספות.

שיטות חדשות בהוראת דינים מתפתחות והולכות, ותכנית הלימודים הנוכחית מאפשרת למורה להשתמש בכל דרך חדשה המובאת לפניו. התכנית אינה מגבילה את המורה בכל הקשור לדרך ההוראה ולספר הלימוד, וכל שהיא דורשת ממנו הוא למלא את הדרישות בתחום תוכני הלימוד.

5. התכנית מתחשבת במנהגי עדות, ומזמינה כל מורה ללמד את כתנו בהתאם למנהגים המקובלים בה ועל פי ספרי הלכה מותאמים להם.

תכניות לבית הספר התיכון

תכנית תשכ"ב (דינים)

כפי שכבר נאמר, בחינות הבגרות בדינים הפכו להיות בחינות בכתב מאז שנת תשכ"ח. בחוזר המנכ"ל של משרד החינוך והתרבות הופיעו הסעיפים שייכללו בבחינה בדינים:

1. דיני תפילה: כולל קריאת התורה וברכת כוהנים.
2. דיני סעודה: ברכות הנהנין, ברכה אחרונה, נטילת ידיים, ברכות אחרונות.
3. דיני שבת ויו"ט: מושגים ופרטים מעשיים.
4. דיני כשרות הבית: מליחה, בשר בחלב, טרפה ונבלה, שאלת חכם.
5. המצוות התלויות בארץ: חלה, תרומה, ערלה, כלאיים, שביעית.
6. דיני מזוזה.

אגף החינוך הדתי המציא פירוט מקורות להוראת הנושאים הכלולים בבחינה (למנהלי הישיבות התיכוניות, בתי הספר התיכוניים והחקלאיים הדתיים, מיום ה' בתשרי, תשכ"ח (9 באוקטובר 67). הפירוט הוא לסעיף 4-1; את סעיף 5 המורה מתבקש ללמד לפי הספר "מצוות התלויות בארץ" מאת הרב גרוסברג, ואילו בדיני מזוזה ניתנת למורה בחירה חופשית. חומר הלימודים הוא לפי הספרים "חיי אדם" ו"חכמת אדם" מאת רבי אברהם דנציג. בחירת

הספרים האלה הייתה שגיאה חמורה, שרק לאחר ארבע שנים הצליחה תכנית הלימודים להיחלץ ממנה. אמנם אין ספרים רבים עומדים לבחירה: בשנת תשכ"ח היו הספרים האפשריים קיצור שולחן ערוך, או "חיי אדם". ההעדפה של "חיי אדם" (ו"חכמת אדם") היא מתוך גישה "למדנית": ספרים אלה משתמשים מורי הוראה שעה שהם מחפשים את פסק ההלכה, בעוד שקיצור שולחן ערוך הוא ספר עממי ופשוט.

אולם הנימוקים נגד לימוד ספרים אלה הם כבדי משקל:

1. עד היום אין הוצאה טובה של הספרים. הספרים נכתבו לפני שנים רבות, לא שונו מאז: הסגנון מיושן, המונחים הטכניים זרים ובלע"ז, הדומות חסרות משמעות, ההדפסה גרועה, וכל אלה דוחים את התלמיד. (דוגמא אחת תבהיר את הבעיה: ב"חיי אדם" נאמר: "מותר לדבק ניירות בחלון בתוך 30 יום קודם פסח ובלבד שלא יהיה חמץ ניכר, דכיוון דהוא חמץ נוקשה ול"ש שמא יבוא לאכלו דאינו ראוי אלא דלא פלוג רבנן וכיוון שהוא מכוסה בנייר דל"ש כלל שמא יבוא לאכלו לא החמירו". המשפט עוסק בחמץ נוקשה, והוא מדגים זאת בהדבקת נייר על חלון בדבק קמח. הנייר בדוגמא זו הוא במקום זכוכית. התלמידים הלומדים את הסעיף אינם מסוגלים להבין מדוע מדביקים ניירות על החלון, והם קושרים עניין זה בהאפלה או בהדבקת זכויות נגד התפוצצות. הדבק היום הוא דבק פלסטי ולא דבק קמח, ולכן כל העניין הוא חסר משמעות. בסעיף לא מוזכר שהדבק עשוי קמח, כי בזמנו היה הדבר מובן מאליו וכך נוצר מצב משונה, שהוראת הסעיף מצריכה הקדמה היסטורית על בניית חלונות ועל יצירת דבק, וכן תרגום מלים ארמיות לעברית, ואחרי כל המאמץ למד התלמיד הלכה שאינה מעשית).

2. כדרכם של ספרי הלכה, מופיע לראשונה הדין העיקרי, ורק אחר כך באים המנהגים שנוספו עליו. בעל "חכמת אדם" מפריז מאוד בניתוק השכבות השונות שבדין, ולעתים קרובות הוא נותן במחצית הראשונה של הפרק את ההלכה כפי שהיא במקורה, ורק לאחר חצי הפרק הוא מוסיף ואומר: כל זה הוא למנהג ה"בית יוסף", אבל למנהגנו הדין הוא הפוך, כיוון שלימוד פרק ב"חכמת אדם" הוא דבר הנמשך שעות מרובות, לומד התלמיד האשכנזי קודם כול מה לא נכון, ורק אחר כך הוא צריך לתקן את שלמד קודם. דוגמות לכך: כלל מח, סעיף ה'; כלל מח, סעיף י; כלל מא, סעיף ו; כלל מא, סעיף יג; כלל מג, סעיף טו; כלל לו, סעיף י.

גם בחירת החומר בהצעת התכנית גרועה, ולעתים נדמה שעורך התכנית לא קרא את כל הסעיפים שחייב את תלמידיו לקרוא!

ביקורת נגד התכנית בדינים מותח שמואל שלר (שלר שמואל, "הרהורים", שמעתיין 16, אדר, תשכ"ח):

"נתבררנו באחרונה, כי עלינו ללמד לפי 'חיי אדם', ספר טוב ומקודש בעינינו, ולכן קשה מבחינה נפשית להעלות ערעורים. ובכל זאת אשאל: אילו שיקולים חינוכיים הכריעו לזנוח את ה'קיצור שולחן ערוך'? מדוע אין ללמד נערים ונערות דתיים את המצוות שבין אדם לחברו? האם בקיום המצוות האלה הגענו לכלל השלמות? מתי נעורר למצוות הלואה וצדקה, נגד

רכילות, לשון הרע, נקימה ונטירה? האם לא חשוב שידעו כי שמירת הגוף היא ממצוות התורה?"

תכנית תשכ"ט

בשנת תשכ"ט בחירת החומר משתנה: הרשימה המפורטת בוטלה, ובעקבותיה באה רשימה אחרת: "חומר הבחינה ברמה רגילה כולל 35 כללים מתוך 70 הכללים הראשונים של ספר 'חיי אדם', או יכול 35 כללים מתוך 70 הכללים הראשונים של הלכות שבת בספר זה" (למנהלי בתי הספר העל-יסודיים הדתיים, מיום כ"ב בסיוון תשכ"ט (8.6.1969)).

תכנית זו נותנת משמעות מיוחדת, מיסטית כמעט, לחלקו הראשון של כל ספר. חוזר זה (למנהלי בתי הספר העל-יסודיים הדתיים, מיום כ"ב בסיוון תשכ"ט (8.6.1969)). כולל את תכנית הבחינה בתלמוד לשנים תשל"א-תשל"ה, וכולו חמישים דף ראשונים של מסכתות שונות. על ידי קביעת תכנית בחינה שרירותית כזאת התחמק עורך התכנית מהחלטות, שהרי מחבר הספר הוא שקבע מה יהיה בתחילת כל ספר, ולא עורך התכנית, ולכן לא אשמתו היא אם החומר אינו מתאים...

תכנית זו גם מצמצמת מאוד את חומר הלימודים: המקצוע דינים יכול לכלול רק חלק מהלכות תפילה או חלק מהלכות שבת! רק תלמידים הנבחרים ברמה מוגברת ייבחנו במצוות התלויות בארץ או בהלכות כשרות הבית.

תכנית תשל"ב

לקראת שנת הלימודים תשל"ב מוחליף חומר הלימודים, ובמקום "חיי אדם" חוזר ספר הלימוד להיות "קיצור שולחן ערוך". גם התכנים הכלולים במקצוע מתרחבים: השכמה ותפילה, סעודה וברכות, שבת, חגים, כשרות, בין אדם לחברו ומצוות התלויות בארץ.

מול אפשרות זו מציבה התכנית יחידה אחרת, המכוונת לבנים בישיבות תיכוניות: ביחידה זו חומר הלימודים הוא 30 סימנים מתוך "שולחן ערוך – אורח חיים", הכוללים נושאים מדיני תפילה, שבת ומועדים.

ה"קיצור שולחן ערוך" עדיף על "חיי אדם" כספר הלכה, אבל מגרעותיו רבות כספר לימוד. הספר עוסק בפרטים, וכמעט שאיננו נותן את היסודות של העניינים שהוא עוסק בהם. הוא חד משמעי, כתוב עברית, אבל הוא ספר שינון, ולא ספר לימוד.

גם בחירת החומר ב"קיצור שולחן ערוך" אינה מניחה את הדעת. דיני שבת בספר זה אינם כוללים כל דיון על אבות מלאכה ותולדותיהם – דבר שהוא מרכזי בהוראת הנושא. הערה של המחבר (רבי שלמה גנצפריד, **קיצור שולחן ערוך**, הערת פתיחה לסימן פה). מעידה על דרך איסוף החומר בספרו: "עיקר המלאכות שנאסרו לנו לעשותם בשבת כבר נודעו לרוב בני ישראל, ולא נכתוב כאן רק מדברים שלא נועדו לרבים והמה דברים שכיחים". אך מה נעשה

אם מה שהיה ידוע ליהודים במאה ה-18 בהונגריה אינו ידוע לילדי ישראל היום? ומה נעשה אם שאלות בנושאי חשמל ומכניקה, שלא היו מעשיות אז, הן מרכזיות כיום? ספר זה אינו נותן פתרון לשאלות אלה.

תכנית תשל"ט

תכנית הבחינה משנת תשל"ט ואילך מגוונת, ומניחה אפשרויות בחירה שונות. ניתן ללמוד דינים לפי אחת ההצעות האלה:

- א. לפי "משנה ברורה"
- ב. לפי "קיצור שולחן ערוך" מקור חיים"
- ג. לפי "קיצור שולחן ערוך" לרבי שלמה גנצפריד וספרים שימושיים אחרים.

תכנית זו כוללת לראשונה ספרי הלכה העונים על צורכי היום-יום של התלמיד, כגון התייחסות לבעיות הלכה במסגרת השירות הצבאי. אך מצד שני התכנית מאפשרת לתלמידים ברמה נמוכה לסיים את לימודיהם כמעט ללא לימוד מספר דינים (כמו למשל בנים הנבחרים ב-2-3 יחידות לימוד). אמנם לתלמידים אלה נבחרו קטעי "תלמוד לתלמיד", הנוגעים להלכה למעשה, וההנחה היא שאגב לימוד הנושאים הללו ילמדו התלמידים את הדינים הדרושים להם, אך ספק אם הנחה זו יש לה על מה שתסמוך.

תכנית תשמ"ד

תכנית הלימודים בדינים תשמ"ד כוללת תכנית לימודים, ולא רק תכנית בחינה, לבית הספר התיכון (ראה את תיאור התכנית למעלה, בתיאור תכניות בית הספר היסודי).

תכנית זו לא שינתה באופן מהותי את תכנית הבחינה, אבל הכניסה סדר בתוכני הלימוד בכיתות: התכנית מגוונת יותר מאשר נושאי הבחינה, ומורה המלמד לפי תכנית זו מקיף את הדרוש לתלמידיו במהלך שנות בית הספר התיכון. בחינת הברורות עוסקת בעניינים העיקריים, והיא משמשת סיכום ללימוד.

זאת ועוד: אולי כדאי להציב בצד רשימת התכנים גם רשימה של נושאים שבוגר בית הספר התיכון יהיה חייב לדעתם, מעין רשימת יסוד שבלעדיה אין הבוגר ראוי לצאת לחיי המעשה. רשימה כזאת יכולה לשפר את ההוראה ולהציב בפני המורה אפשרויות ביצוע התכנית בהתאם לספרים נוספים, לפי בחירתו ואפשרויותיו.

3.4. תכניות אינטגרטיביות בתורה שבעל-פה

מבוא

המקצועות השונים של תורה שבעל-פה עוסקים באותם תכנים: אותו נושא למסכת בבא מציעא, למשניות בבא מציעא, להלכות מציעא ואבדה שבמשנה תורה, לאגדות השונות

שבגמרא, להלכות אבדה בשולחן ערוך ולספרי הפוסקים והשו"ת הבנויים סביב הגמרא והרמב"ם והשולחן ערוך.

דומה כי אין פתרון הגיוני יותר מאשר לבנות את התורה שבעל פה סביב תכנים, כאשר הטקסטים המלווים את התוכן הם מן המשנה ומהתלמוד, וסביבם מקורות נוספים לסיכום, להבהרה ולהעמקה.

בדרך זו ניסתה ללכת תכנית בר-אילן תשל"ג: התכנית איננה מדברת על רשימת פרקים מן התלמוד שיש ללמדם בכיתות שונות, אלא על רשימת נושאים בתורה שבעל פה הנלמדים דרך הטקסטים המתאימים להם בכיתות השונות. מסגרת זו, המכוונת להוראת פנים, מביאה לכיתה את התלמוד יחד עם המשנה ועם המקורות המקבילים לנושא, כיחידה אחת.

אמנם, בהתחשב במטרות הוראת התלמוד ובצורך להביא את התלמיד ליכולת לימוד עצמי, כולל חלק ניכר מן הנושאים מקורות מן התלמוד; יתרה מזו: חלק מהנושאים הם נושאים תלמודיים ייחודיים. אבל, עם זאת, כל נושא כולל מקורות מן התלמוד ומספרי הפוסקים והפירושים הבאים אחרי התלמוד, והנושא מתחיל במקרא, ומסתיים בפסיקה. התלמוד מופיע דרך קבע, בעוד שהספרים האחרים מתחלפים לפי העניין. הנושא מעובד בהיקפו הרחב, והתלמיד מכיר ספרות רחבה ומקיפה.

האם אפשרית אינטגרציה?

השגה של האפשרות ליצור אינטגרציה בין המקצועות השונים שבתורה שבעל פה העלה א' רון (מיום 21.5.72). הוא טוען נגד שילוב המשנה בתלמוד, אבל טענותיו תופסות גם לגבי שילוב שאר תחומי התורה שבעל-פה והתלמוד. ואלה טענותיו:

מקצוע המשנה ומקצוע התלמוד הם שני מקצועות שונים זה מזה. דבר זה נובע מכך ששני מקצועות אלו הם מקצועות טקסטואליים, וכיוון ששני הטקסטים הם מסוגים שונים, לכן גם הוראתם בבית הספר כמקצועות לימוד שונה זה מזה. המשנה היא מעין סיכום של התורה שבעל פה, ואילו התלמוד הוא מעין פרוטוקול של המשא ומתן בבתי המדרש.

אין המשנה יכולה לשמש כהכנה ללימוד התלמוד... לימוד המשנה הוא הרבה יותר קשה מלימוד התלמוד, לכן היא מעוררת מעין דחייה אצל התלמידים. את המשנה צריך ללמד רק בשלבים יותר מאוחרים, בתיכון, בכיתה י"א או י"ב, אבל לא בכיתות הנמוכות.

אינני חושב שיש תועלת ללימוד המשנה כדי להקנות לתלמידים ערכים ביהדות. זה דבר בלתי אפשרי. ערכי היהדות הם רבים מאוד, ואין המשנה מכילה אותם. יש להשתמש לשם כך בספרים מיוחדים...

בהמשך דבריו מציע א' רון את הצעתו של יונה עמנואל, שהובאה למעלה, בפרק 1: ללמד את המשנה פעמיים: פעם בתחילת הסוגיה, כמבוא, ופעם בסיומה, כסיכום הסוגיה שבתלמוד.

דברים אלה לא נתקבלו על דעת יתר חברי הוועדה. את סיכום גישתם הביא באותה ישיבה י' איזנברג (מיום 21.5.72):

הדבר שהפריע למר רון הוא המבנים הסינטקטיים השונים בין המקצועות משנה ותלמוד. כבסיס דבריו הייתה גישתו של שוואב (Scwab, j. j. Problems, Topics and Issues, The Journal of General education, 1954), וההנחה הייתה, כדברי שוואב, שמבנים סינטקטיים שונים אינם יכולים להיות בכפיפה אחת במקצוע אחד.

אנו סבורים, שגישה זו אינה פועלת בבית-הספר. ניקח לדוגמה לימוד מקרא: התלמיד נתקל בלימודו בטקסטים שונים, שלכל אחד מהם מבנה אחר: לא דין הטקסט המקראי כדין הניקוד והטעמים המלווים אותו: לא דין הפרשנים המצויים על הדף להדרכה שהתלמיד מקבל בחוברת הלימוד: וכל אלה שונים מתשובות התלמיד במחברתו. ובכל זאת, כאשר הלימוד הוא טוב, לומד הילד להבחין בין מסקנותיו הוא לבין דברי המורה, בין דברי המורה לבין דברי ספר הלימוד, בין דברי ספר הלימוד לדברי הפרשנים ובין דברי הפרשנים לדברי הטקסט המקראי. כל אלה פועלים במקביל, והילד לומד תכנים שונים ומבנים שונים, ואינו ניזוק.

זאת ועוד: במשך יום לימודים אחד נתקל הילד במבנים סינטקטיים שונים של מקצועות שונים, ואין בלבול, ולפחות אין איש טוען שצריך ללמד מקצוע אחד בלבד כדי שלא יהיה בלבול.

כשאנו בונים את הסוגיה התלמודית, השאלה שאנו חייבים להציג לעצמנו היא מה אנו רוצים להשיג בלימוד זה. הכיוון שלנו הוא, שאנו נותנים לתלמיד את הסוגיה בשלמותה. אנו בונים אותה בדרך זו: המשנה היא המקור לדיון; דברי התלמוד הם הפרוטוקול של הדיון במשנה; הרמב"ם או ספרי הפסק הם הסיכום של הדיון. בוודאי שהילד חייב להבחין במבנים השונים של כל אחד מהספרים; הן זאת תכלית הלימוד!

סקירה על תכניות הלימודים

תכנית תשכ"ח (אינטגרטיבית לבנות)

השינוי העיקרי בתכנית זו הוא בכך שהיא מבטלת את המחיצה שבין המקצוע "דינים" למקצוע "משנה", ומשלבת את שניהם למקצוע "תורה שבעל פה". התכנים שבמקצוע הורחבו מאוד, וחומר הלימודים כולל מקורות מתוך המשנה, ה"משנה תורה", לרמב"ם, ספר החינוך, ה"שולחן ערוך" וספרי הלכה חדשים.

התכנית בנויה סביב נושאים, וכל נושא מכיל מקורות המתאימים לו. הנושאים הכלולים בתכנית הם אלה:

כיתה ט'	כיתה י'	כיתה י"א	כיתה י"ב
חגים וזמנים	סוכות, פסח, תעניות	יום כיפור, חנוכה, פורים	שבת, יום טוב, ראש השנה (הלכות תשובה)
ספר החינוך	מצוות החגים	בין אדם לחברו	
רמב"ם	ספר אהבה, הלכות ע"ז, א-ב	הלכות ממרים	יסודי התורה, תשובה מלכים (איגרות)
חושן משפט	מידות ומשקלות, עוברי דרכים, שמירת גוף ונפש, שאילה שכירות.	מכירה ומתנה, הפקר, נזקי ממון, נזקי גוף	הלוואה, עדות ושטרות, גזלה וגנבה
דינים	לשון הרע, ראש חודש, סעודה וברכות	מתנות עניים, מצוות התלויות בארץ	כשרות, טהרת המשפחה, דיני משפחה
עיון	מבוא לתושבע"פ, אדם וקונו, תפילה	הלוח היהודי	מבוא לתושבע"פ
שונות			משנה

ההנחות שהתכנית בנויה על פיהן סוכמו כמבוא לתכנית (תכנית לימודים לבנות בתושבע"פ, תכנית ב', ירושלים, תשכ"ח):

התכנית בנויה סביב צרכיה של הבת. משום כך מעטים בה הנושאים התלושים מחיי המעשה, ורבה בה ההדגשה של כל הנושאים בהם נתקל אדם בעיסוקיו השונים בחייו.

הנושאים ערוכים במשולב: ספרי מקורות קלסיים – משנה, ספר החינוך, רמב"ם – המשולבים בפרקי ההלכה המקבילים להם מתוך קיצור שולחן ערוך, כאשר סקירות המורה – או ספרי שימוש – משלימים את התמונה.

התכנית מרחיבה את תחומי ההלכה גם לנושאים שמעבר ל"אורח חיים". פרקי חושן משפט הנלמדים בכל כיתה הם נושאים שאדם נתקל בהם הרבה, ואינו חש כי "שאלת חכם" שייכת גם לגביהם: הלנת שכר שכיר, השבת אבדה, הלוואה, שימוש בחפץ מושאל – כל אלה, ועוד, הם נושאים נפוצים שיש להכירם היכרות קרובה ולדעת כיצד לנהוג כאשר נתקלים בהם.

הוראת החגים מפוזרת בין השנים לפי האפשרויות הניתנות על ידי לוח השנה ושנת הלימודים. חגי חודש תשרי מפוזרים בשלוש שנים – ט', י', י"א – ובכיתה י"ב לומדים בראשית שנת הלימודים את הלכות תשובה לרמב"ם. בכיתה ט' נלמדים החגים סוכות ופסח, בכיתה י' יום כיפור, חנוכה ופורים, בכיתה י"א ראש השנה, שבת, יו"ט ותעניות, ובכיתה י"ב, כאמור, הלכות תשובה. בדרך זו הזמן המוקצב לכל חג הוא ארוך וללא הפרעה. למרות זאת, יש לדרוש מן התלמידים לחזור לפני כל חג על דיני החג.

הרמב"ם תופס מקום נכבד בתכנית זו. בכל ארבע השנים לומדים פרקים מתוך "משנה תורה" לרמב"ם: בכיתה ט' הלכות ע"ז א-ב וקטעים מספר אהבה, בכיתה י' הלכות ממרים, בכיתה י"א הלכות מלכים, ובכיתה י"ב הלכות תשובה. ההנחה היא כי "משנה תורה" לרמב"ם הוא הספר שהבת, לכשתגדל, תוכל להרחיב את אופקיה דרכו, ועל כן יש לתת לה אפשרות ללמוד טקסטים רבים מתוך הרמב"ם, למען תכיר את הספר ואת מבנהו ותוכל למצוא בו כל עניין שברצונה לדעתו בהיקפו הרחב.

בכיתות י"א ו-י"ב באים נושאים שתפקידם להרחיב את אופקיה של התלמידה: הלוח היהודי בכיתה י"א, שהוא שילוב של הלכה ושל שימוש בידיעות שנרכשו בשיעורי המתמטיקה, ופרקי משנה בכיתה י"ב, הבאים להפגיש את התלמידה במשניות שלא במסגרת של נושא רחב. שם גם מופיעים נושאים הבאים להכשיר את הבת לתפקידה כאישה וכאם בישראל: ייחוד, כשרות ודיני משפחה. כן מופיע בכיתה י"ב הנושא "מבוא לתורה שבעל פה", שבו מופיע סקירה רחבה של השתלשלות תורה שבכתב ושבעל פה וספרי הפוסקים, נושא שאגב לימוד מסכמת לעצמה הבת את לימודה, ושומעת שנית על הפוסקים המחייבים אותה כמנהג עדתה.

סיכום

תכנית זו היא פריצת דרך בשני תחומים: המושג "תורה שבעל פה" הורחב מעבר למה שהיה מקובל עד כה: תחומים נוספים מספרות ההלכה נכללו בתכנית הלימודים, וכן נעשה שילוב ממשי בין התחום של "משנה" לתחום של "דינים".

הרעיון של שילוב משנה בדינים אינו חדש: תכנית המזרחי תרצ"ב חותרת אליו, ולכן אף אינה קובעת שעת לימוד לדינים: אבל חומר הלימודים הקבוע בתכנית תרצ"ב אינו מאפשר אינטגרציה זו, כיון שהוא לא נתן בידי המורה כלים להפעיל את שילוב שני המקצועות. ההכרזה היא המשנה היא בסיס ללימוד דינים אין בה די. שילוב זה אפשרי, רק אם קביעת התכנים במשנה מתחשבת בצורכי הוראת דינים, קביעת התכנים בדינים מתחשבת בחומר הלימודים במשנה. בתכנית זו הדבר נעשה: בחירת החומר התחשבה באפשרויות האינטגרציה בין המקצועות, והרחבת הטקסטים הנכללים במקצוע נתנו אפשרויות נוספות לבניית נושא שלם, המקיף את העניין לפי הופעתו בתחומים השונים של התורה שבעל פה.

תכנית תשל"ג

תכנית תשל"ג בונה את הלימודים של כל מקצועות התורה שבעל פה סביב נושאים. בתכנית זו כמה שינויים עקרוניים ביחס לתכניות שקדמו לה:

- א. לימוד משנה אצל הבנים אינו נפסק בהגיעם ללימוד גמרא, אלא מלווה אותם בכל שנות הלימודים, וכל נושא כולל את לימוד המשניות השייכות לו.
- ב. לימוד דינים משתלב באופן אורגני בתוכני הלימוד – אצל הבנים יחד עם משנה ותלמוד, ואצל הבנות יחד עם משנה ועם מקורות נוספים הנלמדים סביב הנושא.

ג. בחטיבת הביניים לומדים מתוך לקטים הבנויים בהתחשב עם הקשיים של החומר, והמבחר מכין את התלמידים להבנת העניין, ויחד עם זה מתמודד עם בעיה פורמלית של לימוד התלמיד. ד. הבנות לומדות קטעי גמרא שונים המשתלבים בחומר הלימודים. אין אצל הבנות לימוד מסודר של תלמוד, בגלל התפיסה הקיימת שאין בנות לומדות גמרא, אבל הן לומדות קטעים התורמים להבנת עניין.

במקביל להכנת ספרי לימוד לפי נושאים, מכינה תכנית זו גם ספרי לימוד לפרקי תלמוד, וזאת כדי שאפשר יהיה לשלב את שתי הגישות הקיימות: הוראה לפי פרקים יחד עם הוראה לפי נושאים. בדרך זו ילמדו התלמידים זה בצד זה פרקי תלמוד כסדרם ונושאים מקובצים ממקורות שונים.

תכנית הלימודים לבית הספר היסודי משנת תש"ם (ראה סעיף 3.22) מאמצת תפיסה זו ומשלבת את שתי הגישות: פרקים ונושאים.

מבחינה זו אין תכנית תשל"ג עקבית בגישתה האינטגרטיבית. ואמנם, הגישה הפלורליסטית, השלטת במערכת החינוך, גרמה לכך שיינתן חופש מסוים לבתי הספר לבחור את דרך ההוראה, בהתאם להשקפת עולמם ולמטרותיהם החינוכיות.

העקרונות שעל פיהם מאורגן החומר מסוכמים בסעיף 6.3 של התכנית:

- א. החומר יוגש לפי נושאים, מן הקל אל הכבד, מן הפשוט אל המורכב.
- ב. במסגרתו של כל נושא יחולק וימוין החומר בהתחשב בשני הגורמים האלה:
 1. מן הכלל אל הפרט
 2. מן התורה אל הביאור במשנה ובתלמוד
- ג. מידת פירוטו של כל נושא תיקבע לפי הנושא גופו. נימוקים להבאה לידי פירוט מרובה ישמשו –
 1. נושא שהתלמיד צריך להפעילו למעשה;
 2. נושא עיוני מתחום המעסיק את התלמיד או מתחום שהוא עשוי להתקל בו בעתיד;
 3. נושא שיש עמו הרחבת אופקים בתחום התרבות היהודית, אף אם הוא תיאורטי.
 - ד. ספר הלימוד יכיל כבר בשלביו הראשונים קטעים מספרי הפסק.

ניסיון הפעלת התכנית במשך שנים מספר העלה, כי קשיים רבים מצויים בדרכה של האינטגרציה של מקצועות היהדות. הקשים הם מנהלים ועניינים:

הקושי המנהלי: בבתי ספר רבים לא יכלו למוזג את שעת הדינים אם שאר נושאי התורה שבעל פה. לעתים גם מורים שונים מלמדים את המקצועות אלה.

הקושי הענייני: תחומי ההתמחות של המורים הם כאלה שלעתים מורה לתורה שבעל פה אינו מלמד דינים. זאת ועוד: נושאים שווים בדינים הם רחבים ומקיפים, וקשה לשלב אותם בתוך מסגרתה של התורה שבעל פה על מקורותיה השונים. את הנושא דיני שבת, למשל, קשה לשלב בלימוד תלמוד או משנה, כיון שכמות הדינים רחבה מאוד, והיא תתפוס את עיקר הזמן, וכך נאלץ הפרויקט לתורה שבעל פה לקבל את הקיים, ולהציע תכנית לימודים נפרדת לדינים. בשנת תשמ"ד יצאה לאור תכנית לימודים בדינים, שעצם קיומה הוא נסיגה מן המטרה לשלב את הדינים בשאר תוכני התורה שבעל פה.

התכנית אמנם שואפת ליתר קשר עם התכנית בתורה שבעל פה, אבל הנעשה בשטח אינו מאשר זאת: דינים הם עדין מקצוע נפרד במערכת השעות.

4. סיכום

פתחנו את דיוננו בשאלה באיזו מידה תכניות הלימודים המשתנות מגיבות לדופק החיים המשתנה, ובמה הן משיבות תשובות פדגוגיות לשינויים החריפים שחלו בחברה בישראל בחמישים השנים האחרונות.

מבדיקת תכניות הלימודים לא ניכרה די-הצורך הרגישות לצורכי החברה המשתנה בישראל. תכניות הלימודים בנויות בהתאם לבחינה, והן סובבות סביב מספר קטן של מקורות, בלי שיהא ניכר שינוי כיוון או שינוי תפיסה במעבר מתכנית לתכנית ובהשתנות החברה במהלך השנים.

כמעט שלא נמצאו בתכניות הדינים לשינויים שחלו בחינוך, לפתיחת בתי הספר להמוני תלמידים, בעלי רמות שונות ובעלי צרכים שונים זה מזה מקצה לקצה.

רק בשנת תשל"ט ניכרת בתכנית הבחינה העובדה שתלמידים יוצאים לשרת בצה"ל, למשל. ועדיין השאלה קיימת: מקצוע זה, שהוא עיקר חינוכו של התלמיד, במה הוא מצייד את התלמידים לחייהם לעתיד, ובמיוחד את אלה שהמטען שיקבלו בבית הספר התיכון הוא סוף חינוכם במקצועות היהדות?

נסכם את ממצאנו לפי המקצועות השונים:

דינים

תכנית המזרחי תרצ"ב אינה מכילה, כאמור, את המקצוע "דינים", וההנחה היא שנושאים הקשורים במקצוע זה יעלו אגב לימוד משנה ותלמוד. כיוון שאין הדרכה למורה כיצד לעשות זאת, לא למדו דינים באופן מסודר כאשר למדו לפי תכנית זו.

תכנית תשט"ו קובעת מקצוע מיוחד, ובו שיעורים קבועים לנושא "דינים", התכנית מצינת עבור התלמיד מראי מקומות ב"קיצור שולחן ערוך", לשימוש של המורה – מקורות ב"שולחן ערוך".

המהדורה השנייה של תכנית תשט"ו, תכנית תשכ"ב, משמיטה את המקורות מתוך ה"קיצור שולחן ערוך", ומשאירה לתלמיד את המקורות שהיו מיועדים בתכנית תשט"ו למורה: התלמיד ילמד מתוך "שולחן ערוך". תכנית זו אינה ניתנת לביצוע, שכן אין כל אפשרות מעשית ללמד בכיתה "שולחן ערוך", וזאת משתי סיבות: (א) אין בנמצא ספרים לשימוש של התלמיד; (ב) יש הבדלים בין הפסיקה של ה"שולחן ערוך" לבין המנהגים הנוהגים למעשה, ויש צורך בהשלמות (כגון "משנה ברורה").

התכניות לבית הספר התיכון מהסעות אף הן: תכניות תשכ"ח-תשכ"ט מכוונות את התלמיד ללימוד מתוך "חיי אדם", שני ספרים שאינם מתאימים ללימוד בבית הספר תיכון; תכנית תשל"ב מחזירה את הגלגל ל"קיצור שולחן ערוך", ספר שתכנית תשט"ו סבורה שהוא מתאים לבית הספר היסודי!

ההיסוסים והשינויים הקיצוניים בקביעת התכנית בדינים מראים, כי מחברי התכנית לא החליטו מה טיבו של מקצוע זה: האם זה מקצוע טקסטואלי, כמו תנ"ך וספרות, שיש לקבוע בו את רשימת הפרקים או את היצירות שעל התלמיד לדעת, או ש"דינים" הוא מקצוע העוסק בתכנים, ויש לקבוע את רשימת התכנים שעל התלמיד לדעתם בלי להחליט מה יהיה ספר הלימוד? העובדה שאין טקסט קלסי ללימוד דינים מביאה בהכרח למסקנה, כי המקצוע עוסק בתכנים, ואין צורך לקבוע רשימת סעיפים מספרי הלכה שעל התלמיד לשנן. המסורת שדינים נלמדים מתוך ספר, ולא בעל פה, הביאה לקביעת רשימת סעיפים, גם כאשר אין ספרים מתאימים ללימוד המקצוע.

ניסיון לקבוע רשימת תכנים להוראת דינים נעשה בתכנית תשט"ז לבית הספר התיכון: התכנית קובעת שמונה נושאים ללימוד דינים: תפילה, סעודה, שבת ויו"ט, כשרות, מצוות התלויות בארץ, מזוזה, תלמוד תורה ותשובה, מלכים וחובות האזרח. כיוון שרשימה זו כל כך תמציתית, אי אפשר היה להפעיל אותה למעשה, והתוצאה הייתה שארבעת הסעיפים הראשונים של רשימה זו זכו לפירוט – לרשימה מפורטת של סעיפים בספרים "חיי אדם" ו"חכמת אדם".

הפתרון האפשרי בקביעת תכנית לימודים בדינים – כאשר המקצוע נלמד כיחידת לימוד עצמאית – הוא לקבוע רשימה ארוכה ומפורטת של תכנים הכלולים במקצוע. רשימה זו, כפי שהיא נעשית בכל מקצועות הלימודים, תשאיר למורה אפשרויות בחירה, ותיתן אפשרות למחברי ספרים לחבר ספר לימוד בדינים שיענה על צורכי התלמיד. תכנית המסתמכת על רשימת סעיפים של ספרים בלתי מתאימים מעכבת את אפשרויות הקידום של המקצוע.

זאת ועוד: דינים הוא המקצוע המכין את התלמיד לחיי היום-יום לאחר שיסיים את בית הספר. מכאן שתחומי הלימוד של המקצוע צריכים להיות שונים ומותאמים למסלול הלימודים הכללי של כל תלמיד. למעשה לא ניכרים הבדלים של ממש בתוכני הלימוד, ותלמידים ברמה נמוכה יכולים, לפי תכנית תשל"ט, להיבחן בתורה שבעל פה כמעט בלי להיבחן בדינים!

יש לציין, שרק תכנית תשל"ט נותנת גיוון בבחירת ספרי הלימוד בדינים: "משנה ברורה" או "קיצור שולחן ערוך" או "קיצור שולחן ערוך" של ח"ד הלוי.

בתכנית תשמ"ד הגיעו למימוש דרישות אלה: התכנית בנויה סביב נושאים וניתן להפעיל אותה לפי סדרי לימוד מגוונים ושונים.

משנה

ההתלבטויות בקביעת התכנית במשנה קשורות לפרטי חומר הלימודים שייקבע בתכנית. השאלה שהמתכננים שואלים את עצמם היא, אילו פרקים או משניות ראויים להיכלל בתכנית. אין טיפול ממשי בשאלה המרכזית: מדוע וכיצד יש ללמד משנה? להפך, ככל שאנו שומעים הסברים נלהבים יותר בזכות לימוד המשנה, כך אנו מבינים פחות מדוע נקבע מקצוע זה לבנות בלבד.

חוסר בהירות בדבר המטרות הממשיות בגללן מלמדים משנה גורם לכך שתכניות הלימודים חוזרות על עצמן: תכנית בית הספר התיכון דומה לתכנית בית הספר היסודי, ואין קו התקדמות ברור שהתלמיד מתקדם בו. תכנית הלימודים כאילו נקבעה לאחר שנקבעו שעות הלימוד של המקצוע, ולא להפך.

דומה כי לימוד משנה יכול לתת פירות רבים, אבל בתנאי שיוגדר בדיוק מה רוצים להשיג מלימוד זה: תכנים, טקסטים, ואולי שילוב של שניהם. מה תהיה רמת ההעמקה במשנה? אילו מפרשים או פוסקים יילמדו בעקבותיה? כיצד תשתלב המשנה במקורות נוספים? מה יהיה ההבדל בין לימוד משנה בכיתה ז' ללימוד משנה בכיתה י"ב? ועל הכול: כיצד ירכשו הבנים את אותם דברים שבנות רוכשות אותם באמצעות לימוד המשנה?

תלמוד

בהוראת תלמוד ניתן להבדיל בין דרגות שונות של לימוד: ניתן ללמד אותה מסכת בכיתה ו' ובכיתה י"ב, וכל כיתה תלמד את המסכת כשהיא משתמשת במלוא כוחותיה האינטלקטואליים. מסיבה זו אין קושי לקבוע את חומר הלימודים לכיתות השונות.

הקושי קיים בכיתות המתחילות, שבהן יש לקבוע חומר לימודים המתאים לתלמיד המתחיל. יש לקבוע בבירור מה רוצים להשיג בכל כיתה ובכל רמה, ובהתאם לכך לקבוע את חומר

הלימודים המתאים ביותר ללומד. יש גם להחליט, מה בדיוק ייכלל במושג "תלמוד" (לקטים, "תלמוד לתלמיד", פרק שלם כסדרו), ובהתאם לכך לכוון את לימודו של התלמיד המתחיל.

במקביל התכנית חייבת להיות מגוונת, ולתת לתלמיד סקירה על הגוונים הרחבים של תורה שבעל פה. מצב מוזר הוא, אם תלמיד מסיים את תלמודו כשהוא בקי בפרק "אילו מציאות", אבל הוא חסר כל ידע בתחומים האחרים של התורה שבעל פה: אינו יודע מושגים בסיסיים בסדר נשים, בסדר מועד ודומיהם.

התכניות הראשונות נתנו למורה חופש בחירה, וחופש זה גרם לכך שתכנית הלימודים הייתה מגוונת. הבחינה, כשהייתה בעל פה, סייעה גם היא לבחירת חומר לימודים מגוון.

המעבר לבחינה בכתב צמצם את אפשרויות הבחירה של המורה והקטין את היקפו של המקצוע. כאן גדלה אחריותו של מתכנן הלימודים: עליו לקבוע תכנית מגוונת ומרחיבה את הדעת, ולא רק לפתח את הצד הפורמלי של הלימוד.

תכניות הבחינה משנת תשל"ט ואילך מציעות מבחר מסכתות, וחומר הבחינה הוא על שלוש מהן. אמנם תכנית בחינה מכוונת את הלימוד לקראת הבחינה, אבל אין בידה לארגן את תכנית הלימודים במהלך השנים. תכנית לימודים המציבה דרישות בהתאם לכיתות הלימוד השונות תאפשר לדרוש דרישות בהתאם לתכנים יחד עם הפיתוח הפורמלי שהסוגיות השונות מאפשרות. וכך, באמצעות תכנית מדויקת, אפשר יהיה להביא את התלמיד לשליטה בדף הגמרא, תוך כדי רכישת ידיעות רבות ומגוונות. בדרך זו יתרום המקצוע להשגת המטרה העיקרית שלשמה הוא קיים: חינוך יהודי בן תורה, שומר מצוות בארץ ישראל המתחדשת.

1.....	חמישים שנות לבטים
5.....	פתיחה
7.....	הקדמה
8.....	תכניות הלימודים הנדונות בעבודה
10.....	1. מהי תורה שבעל פה?
18.....	2. מטרות ההוראה
18.....	2.1 מצוות תלמוד תורה כמטרה עליונה
21.....	2.2 מטרת ההוראה בתחום הידע
26.....	2.3 מטרות ההוראה בתחום פיתוח כשרים ומיומנויות
30.....	2.4 מטרות ההוראה בתחום האמונה והרגש
33.....	3. תכניות הלימודים בתורה שבעל-פה
35.....	3.1 תכניות הלימודים במשנה
40.....	תכניות לבית הספר היסודי
42.....	תכניות לבית הספר התיכון
44.....	3.2 תכניות הלימודים בתלמוד
45.....	3.21 הקשיים בהוראת תלמוד
57.....	תכניות הלימוד בתלמוד
57.....	תכניות לבית הספר היסודי
63.....	תכניות לבית הספר התיכון
74.....	3.4 תכניות אינטגרטיביות בתורה שבעל-פה
80.....	4. סיכום